

Hazarlar ve Bizans—İlk Karşılaşma

The Khazars and Byzantium—The First Encounter

Yazar:

Constantine ZUCKERMAN*

Çeviren

Alper Geçer**

Bizans İmparatorluğu ve Hazar Kağanlığı yaklaşık 300 yıl boyunca ortak bir tarihi paylaşırlar. İki devlet arasındaki bağlantılar başlangıçta çok yakındı. İmparator II. Justinian, bir Hazar Kağanı'nın kızı ya da farklı bir inanışa göre kız kardeşi ile M.S. 700 yılında evlendi. 732/3'te, gelecekteki imparator, imparator III. Leo'un oğlu V. Constantine, başka bir Hazar prensesi ile nişanlandı. Bu evlilikten doğan Hazar lakaplı IV. Leo, 775-780 yılları arasında Bizans'ı yönetti¹. Bu askeri işbirlik 840-841'de, Bizans mühendisleri ve esnaflarının rehberliği altında Don Nehri üzerindeki Sarkel şehrinde büyük Hazar kalesinin yapımı esnasında doruğa ulaştı². Tüm bu özellikler oldukça olağanüstüdür. Bizans imparatorları, yabancı prenseslerle evlenmek ya da imparatorluğun mühendislik becerilerini uzak bir yabancı gücün hizmetine sokmak

* Bu bildiri 2000 Sonbaharında Hazar Sempozyumu organizatörlerine sunulmuştur, tekrar gözden geçirilmiş ve 2001 Sonbaharında küçük düzenlemelerden sonra tekrar sunulmuştur. Bu döngü benim onayım ile olmuştur (basılmış olarak yakın zamanda duyuruldu) ve Rusça'dan çeviri yapılmıştır: Hazarija i Vizantijad pervye kontakty, Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii, 8, Simeropol 2001, pp. 312-333. Bu metin, notlarda köşeli parantez içinde eklenmiş yalnızca birkaç bibliyografik güncellemelerle birlikte 2001'de sunulmuş olarak burada basıldı.

** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi (alpergecer11@gmail.com)

¹ Kaynakça ve arka plan için bakınız, Th. S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: A Special Relationship?", in J. Shepard & S. Franklin (eds), *Byzantine Diplomacy*, London 1992, ss. 109-132, ve J. Howard-Johnston, "Byzantine Sources for Khazars History", in this volume.

² Kale hakkında bakınız, S. A. Pletneva, SarkNotes on the Earşly History of the thema of Cherson," *Byzantine and Modern Greek Studies* 21, 1997, ssj sbornik, 1, Simferopol 1997, ss. 312-323.

gibi bir alışkanlığa sahip değildi. Bu huzurlu ilişki Bizans diplomasi kılavuzu *De administrando imperio* tarafından öngörülen tasvirlerle M.S. 952 -Hazar Kağanlığı'nın çökmesinden 15 yıl önce- yılında keskin bir şekilde zıtlığa düştü. Burada Hazarya, tehlikeli bir düşman olarak anlatılır ve birkaç halk imparatorluğun kıskırtması ile savaşılabilecek potansiyel müttefikler olarak adlandırılırlar. Aynı şekilde Kahire Genizası'ndan anonim mektuplar içeren çağdaş bir Hazar kaynağında Bizans, Hazarya'ya saldırmak için komşu halkları ayartan olarak anlatılır.

İki ülke arasındaki ilişkilerde sınır açık bir şekilde bellidir. Yahudilik, Slavlara gelen havari filozof Constantine'nin başarısız görevinden çok kısa bir zaman sonra 861 yılında kağanın sarayında Hazarya'nın devlet dini olarak benimsenmiştir³. Bu harekete herhangi bir Bizans kaynağında bahsedilmemiş olsa da, Bizanslılar tarafından yüze indirilmiş bir tokat ve elbette dini bir meydan okuma olarak algılanmıştır. 872 yılından önce imparator Basil I, ülkesindeki Yahudileri öncelikle ikna ile en sonunda da zor kullanarak Hristiyanlık'a dönüştürmeyi amaçlayan hızlı bir mücadele başlattı. Bu mücadele Basil'in oğlu VI. Leo tarafından askıya alınıp bir süreliğine durduruldu ve daha sonra imparator Ramanus Lecapnes tarafından 930'a kadar kesin olarak bir anti-Hazar bağlamında tekrar alevlendi. Şüphesiz ki eski müttefikleri birbirinden ayıran birden fazla faktör vardır. Hun birlikleri 830'ların sonunda Pontus bozkırlarını istila ettiler ve Hazarları Pontus'un batısından mahrum ederek oldukça zayıflatıldılar. Bilim insanları tarafından büyük ölçüde görmezden gelinen Hun faktörü, kağanın gücünü baltalayarak ve kağanın temsilcisi *bek* tarafından kralların paralel bir hanedanlık yaratmayı istemesi ile Hazar Devleti'nin iç gelişmesi üzerinde ana bir etki yaptı⁴. Bugünkü bağlamda daha da önemlisi, Hunların Karadeniz'in kuzey bozkırlarını istilası etmesi Hazarlar ve Bizans'ın arasını açtı ve müttefik olarak eski önemini azalttı. Fakat mekânsal ayrılık hem *De administrando* hem de Geniza Mektubu'nda kanıtlanan aşırı düşmanlığı değil, ilişkilerdeki aşağıya doğru bir ivme olduğunu haklı çıkarabilirdi. Bu yüzden Bizans'ın Hazarlara karşı ani düşmanlığını, Hazarların Musevilik'e dönmelerinden dolayı mektubun iddiasına karşı koymak için bir sebep yoktu.

Akıllarda Bizans-Hazar ilişkilerinin genel yapısı tutulmasına rağmen, ben bu makalede yalnızca dini anlaşmazlık yüzünden bulanıklaşmadan önceki en erken

³ Hazarların dönüşümünün politik sebepleri ve şartları hakkında, bakınız C. Zuckerman, "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo," *Revue des études byzantines* 53, 1995, ss. 237–270; karşı. Now J. Shepard, "The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy," *Oxford Slavonic Papers* 31, 1998, ss. 11–34.

⁴ Bakınız C. Zuckerman, "Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889," in *TO EMPOLEMO BUZANTIO/ Byzantium at War (9th–12th c.)*, Athens 1997, pp. 51–74; tr. in Russian, with an appendix: "Vengry v strane Levedii. Novaja derzava na granicax Vizantii i Xazarii ok. 836–889 gg.," *Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii* 6, Simferopol 1998, ss. 659–684.

evrelerine değineceğim. Bizanslılar ve Hazarlar ilk ne zaman karşılaştılar? Bu soru Bizans bağlamının çok ötesine gider. Hazarların gizemli ülkesinin konumu, Barsilia'nın kökeninin ve onların gelecekteki ülkelerinin çekirdeği olan Hazar Denizi'nin kuzeybatı bölgesinde ilk ortaya çıkma tarihine ve koşullarına dayanmaktadır. Ben Hazarların genel inanıştan çok daha sonra bölgeye geldiklerini ve ondan kısa bir zaman sonra Bizans ile ortak çıkarlarının keşfedildiğini kanıtlamaya çalışacağım.

Hazarlar hakkında ilk kanıt arayışı Movses Xorenac'ı -ortak dönemin ilk yüzyılında Transkafkasya'daki Hazarların özelliği- tarafından 8. yüzyılda Ermenistan tarihindeki kronolojik olarak hatalar içeren kaynakça ile ve çoğunlukla bugünlerde terk edilmiş girişimlerle, Panion'lu Priscus'ta geçen Atilla'nın asi halkı Akatziri -Hazar bağlantısı ile başlatmak için kullanılır⁵.

Mitylene'li piskopos Zacharia tarafından Yunan Kilise Tarihi'nin Süryanice'ye uyarlanması bizi çok daha sağlam bir zemine koyabilir. 569 yılında yazılmış olan bu metin, 555 tarihini taşıyan etnografik bir ek içerir. Batlamyus'a bağlı olarak, *Kır* (Kasar)'ı içeren Kafkasya'nın kuzeyinde "çadırlarda yaşayanlar" diğer şeylerin yanı sıra 13 halkın bir listesi geliştirilmiştir⁶. Birçok bilim insanı bunun Hazarlara bir referans olabileceğini düşünür⁷. Fakat bu bölümden anlam çıkarmak -bazı bilim insanının yaptığı gibi- yazarın Hazarları Kuzey Kafkasya'da konumlandırması açıkça sağlam bir temele dayanmamaktadır. Çadırlarda yaşayan 13 halkı "ötesinde", "piygimilerin ve köpek-erkeklerin kabilesini ve onların kuzeybatısına Amazonları" yerleştirir. Bu efsanevi kabilelere, bilinen karanın sınırlarında yaşayan ve konumu Kafkasya dağlarından Kama'nın kaynaklarına kadar uzanan 13 halkın, Batlamyus'un Asyalı Sarmatları'nın tüm alanını doldurduğunu gösteren Batlamyus'tan alıntı yapılmıştır. Hazarların bu konumu muhakkak ki onları Bizans'a yaklaştırmaz.

6. yüzyılın ortasında ya da son çeyreği itibariyle Hazarlar, göçebe kabileler tarafından İran ve Bizans üzerindeki akınlarının tasvirlerinde görülür. Fakat bu açıklamalar, çok eskidir. Onlar 9-11. yüzyıl Arap tarihçilerine aittir ve onlar sonuçta bir İran geleneğine geri gitmelerine rağmen, istilacıların etnik kimliklerini tanımlamak için kullanılamazlar. Aynı istilacılar az çok olayların geçtiği çağdaş Bizans ya da Ermeni kaynakları tarafından tanımlandığında, Hazarlardan asla bahsedilmez. Arap

⁵ Kaynaklar ve konu hakkında D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, ss. 6–7; outright dismissal in M.I. Artamonov, *Istoriya Xazar*, Leningrad 1962, ss 55–56 (J. Marquart'tan sonra).

⁶ *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, tr. F.J. Hamilton & E.W. Brooks, London 1899, p. 328.

⁷ Bilhassa bakınız, L. Bazin, "Pour une nouvelle hypoth.se sur l'origine des Khazars," *Materialia turcica* 7/8, 1981 1982, ss. 51–71, Hazarların kökeni hakkında bu bölümden anlam çıkaran. P.B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden 1992, ss. 97, 233–234, çok daha fazlası saklıdır.

kaynaklarının derin incelemesinden sonra, D. Ludwig *Book of Deeds of the Shah Khusr I* (531-579) kitabında güvenilir kanıtlar bulduğuna inanmaktadır, iddia edildiğine göre resmi bir İran belgesi, İbn Miskaveyh'in 11. yüzyıl kroniğindeki Arapça bir tercümede az çok bozulmamış olarak muhafaza edilir⁸. Bu, M. Grignaschi'e geri giden Miskaveyh'in kaynağının takdiridir⁹ fakat onu bir belirsiz tarih "derleme yazı" ve "kusurlu ve şüpheli" terminoloji olarak tanımlayan Z. Rubin tarafından son dönemlerde tartışılmaya açılmıştır¹⁰. Rubin, I. Hüsrev'in vergi reformu hakkında Miskaveyh'in kaynağının bilgilerini inceler fakat onun karakterizasyonu, Türklerin şefi olarak "Hazar Kağanı" tanımlaması olarak da uygulanır.

Bu nedenle, bu konuyu en son ele alan kişi olan A.P. Novosel'cev'in, 6. yüzyıl Türk baskınlarında Hazar katılımına dair delillerin çelişkili ve güvenilir olmadığı konusunda ısrar etmesi şaşırıcı değildir. Ardından M. I. Artamonov, 6. yüzyıl kaynaklarında Transkafkasya'daki Bizans'ın ya düşmanı olarak ya da müttefiki olarak ortaya çıkan Sabirler ya da Sabir Hunları ile Hazarları ilişkilendirir. Türk halklarının en son olan soyağacı, Togarma'nın oğulları Sabirleri ve Hazarları kardeş olarak listeler ve böylece Novosel'cev Hazarları Sabir kabile birliklerinin bir parçası olduğunu ve konfederasyonun 6. yüzyılın sonunda çöktüğü için yalnızca kaynaklarda önem ve görünürlük kazandığını varsayar¹¹. Fakat Ortaçağ soyağacında Togarma'nın 10 oğlu vardır ve bu bir içerik olarak Hazarlar ile birçok etnik grubun karışmasına olanak sağlayabilirdi.

Açıkkçası, güvenilir olmayan Arap ve İran kaynaklarından tarihsel bilgileri açığa çıkarmaya çalışmak çok tartışılabilir fakat yine de onların bir mantığı vardır. Kuzey Kafkasya'da Hazar varlığı hakkındaki kanıtlar, 620'lerin sonunda İmparator Heraklius ile müttefiklerinin hikâyelerinde doruğa ulaştı. Bazı kaynaklar Heraclius'un müttefiklerini Türkler olarak sunar, erken 9. yüzyıl kaynağı olan Theophanes'in kroniği onları "Hazar olarak adlandırılan Türkler" olarak tanımlarken diğer kaynaklar ise onları Hazarlar olarak sunar. Daha sonra Movses Dasxuranc'i tarafından Alban (Kafkasya) Tarihi'ni içeren, geç 620'ler hakkında tüm görüşlerin yer aldığı bölümlerin derlemesi olaylar tanımlandıktan sonra kısa bir şekilde oluşturuldu. Bizans'ın sınırlarının Kuzeydoğu bölgesinde -Hazar gücünün kademeli olarak ortaya çıktığı

⁸ D. Ludwig, *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*, PhD Thesis of the University of Münster, 1982, ss. 24–67, özellikle 26-32.

⁹ M. Grignaschi, "Quelques specimens de la litterature sassanide conserves dans les bibliotheques d'Istanbul," *Journal asiatique* 254, 1966, ss. 1–142, bakınız, ss. 6–45.

¹⁰ Z. Rubin, "The Reforms of Khusr Anushirwan," in Averil Cameron (ed.), *The Byzantine and Early Islamic Near East, III: States, Resources and Armies (Studies in Late Antiquity and Early Islam, I)*, Princeton, New Jersey 1995, ss. 227–297, bakınız, ss. 266–279 (alıntılar için, ss. 277–278).

¹¹ A.P. Novosel'cev, *Xazarское gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza*, Moscow 1990, ss. 71–89, sayfa 85'teki husus.

görüşünü güçlendiriyormuş gibi gösteren- bu önemli kaynak, Hazar araştırmalarında tercih edilen bir yer kaplar.

Movses Dasxuranc'î'nin Heraclius'un müttfeğinin Hazarlar olarak kimliklendirmesi birçok bilim insanı tarafından görüldüğü gibi alınır fakat o zamanda ve bölgede Batı Türk kağanlıklarının baskın konumlarının farkında olanların arasındaki iyi bilgililer tarafından ele alınmaz. İkincisi, hareket sahnesine en yakın olan Hazar konularının, askeri birliklerin sağlandığı Türklerin şefi ile sonuçlandırıldığını iddia ediyor. Bu temel görüş M. I. Artamonov, A. Bombaci ve D. Ludwig (ancak birkaç isim) tarafından kabul edilir¹². A. P. Novosel'cev eskiden Sabir yönetiminden kurtulan Hazarların, sözde yalnızca batı Türk kağanlarına bağlı olan Kafkasya dağlarının kuzeydoğusunda bir devlet oluşturduğunu iddia eder; ikincisinin sonraki düşüşü güç alanlarını genişletmek için devlet olma durumlarını sağlamlaştırılmalarına ve bu yüzden 640-650'lerde Araplarla yüzleşen Kafkasya'nın kuzeyinde temel güç olmalarına ve bunu pekiştirmelerine izin verdi.

Hazarların, <Heraclius bölümünün>, yani Hazar krallığının hanedanlığını oluşturan bu kabilenin kökeni problemi için hayati önemi son zamanlarda O. Pritsak tarafından tekrar vurgulanmış durumdadır: söylendiğine göre Albania'daki Hazarlar ile birbirine karışan bir oğul “eski bir Türk hanedanlığı olan Aşına hanedanlığının”, “Hazar hakanlarının hanedanlarının ataları olmak için gönderilmişti”¹³. Bu yaygın görüş Hazar halkının “resmî doğum”u olarak 626-627 olarak düşünen ve “onların tarihlerine güzel bir giriş” olarak tanımlanan bu metin J. P. Roux tarafından iyi özetlenmiştir¹⁴.

Ben Heraclius'un müttfeğinin Türkler olduğunu önerdiğim 1995 yılında bir makale yayımladım. Bu görüş Movses Dasxuranc'î'nin ilgili bölümlerinin detaylı bir analizini destekleyebilecek. Okuyucu' Hazorolojinin eski bir alanı olan, Hazar hanedanlığının Aşına bağlantısı konusunda uyarılmalıdır, böylece onun önceki iddiası gerçekliğini kaybedecek ve Hazar halkının “resmî doğumu” bir parça ertelenmiş olacak.

Heraclius'un Mücadelesi Hakkında Movses Dasxuranc'î'nin 2 Kaynağı

Heraclius'un İran ve kuzey müttfikleri tarafından Transkafkasya'nın istilasına karşı verdiği mücadelenin tasviri, *Albania Tarihi (kitap II, 9-16)*'nin 7 bölümünde yer

¹² Artamonov (alıntı n. 5), s. 155–156; A. Bombaci, “Qui etait Jebu Xak'an?”, *Turcica* 2, 1970, ss. 7–24, bkz. s. 13; Ludwig (alıntı n. 8), ss. 348–355.

¹³ O. Pritsak, “The Turcophone Peoples in the Area of the Caucasus from the Sixth to the Eleventh Century,” in *Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV–XI)* (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 43), Spoleto 1996, ss. 223–245, bkz. s. 232–236. Bu tarih yazar tarafından Heraclius'un Türkler ile ilk temasının çok daha erken bir tarihte olduğu belirtilmiştir (bakınız alt tarafa).

¹⁴ J.-P. Roux, *Histoire des Turcs*, Paris 1984 (tekrar basım 1995), s. 78.

almaktadır¹⁵. Olayların canlı ve çoğu kez içtenlikle anlatımı, birçok bilim adamının Movses Dasxuranc'ı'ye atfettikleri *Tarih*'in geç 10. yüzyıl derlemesinden çok uzun zaman önce açık bir şekilde yapılmıştır. Fakat bu anlatım hatalıdır. 38 yıldan 36 yıla ve daha sonra tekrar 38 yıla geri gidilen İran Şahı Hüsrev II'nin (590-628) hükümdarlık yıllarındaki olayların tarihi ve kronolojik düzensizlik belirtisi oldukça barizdir. C. J. F. Dowsett erken bir el yazmasında sayfaların karışmasından ya da derleyenin "kaynaklarını gerçek kronolojik sıralarında sunmak" konusundaki dikkatsizliğine inanmaktadır; O, 11-12¹⁶. bölümlerdeki metinlerin tekrar düzenlenmesinin 2 alternatif yolunu ileri sürdü¹⁷. Heraclius bölümlerinin kronolojik tutarsızlığı 630'ların başına tarihlenen Alban Katolik Viroy'un (630' da öldü) hayatından 9-14 ve 16. bölümlerinden alan A. Akopjan (Hakobyan) tarafından açıklanmıştır; bölüm 15 ise Movses Dasxuranc'ı'nın son düzenlemesini yaptığı metinde eklenen, Viroy tarafından yapılan bir vaazın parçası olarak nitelendirilir¹⁸. J. Howard-Johnston, Viroy'un Hayatı'nda ortaya çıkan ve diğerleri için (10-13, 16. bölümler) "nihai bir bölgesel kökenli" tahmin yürüten 14 ve 15. bölümleri önerir. Akopjan'ın aksine, "iki iplikleri vardı... birlikte dokudukları" zamanda yazılan metinde "belirli bir miktarda kronolojik karışıklık" oluştuğunu kabul eder¹⁹.

¹⁵ C. Zuckerman, "La petite augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Heraclius," *Revue numismatique* 150, 1995, s. 113–126, bakınız s. 117–118 (bu makale S. 26'da yayınlananın yerini almıştır); aynı yerde, 152, 1997, s. 473–478.

¹⁶ Movses Kalankatuac'ı, *Patmut'ivm Aluanic' ašxarbi*, II, 9–16, ed. V. Arak'elyan, Erevan 1983, ss. 127–170; Movses Dasxuranc'ı, *The History of the Caucasian Albanians*, tr. C.J.F. Dowsett (London Oriental Series 8), Oxford 1961, ss. 75–106; Movses Kalankatuaci, *Istoriya strany Aluanik*, tr. S.B. Smbatjan, Erevan 1984, ss. 74–93. Nedenleri ile Dasxuranc'ı'nın menşei yerinin göstergesi altında açıklandı. Benim çevirim Dowsett'in çevirisinden biraz daha farklıdır.

¹⁷ Dowsett (S. 16'dan alıntı yapılmıştır.), ss. XIV–XV.

¹⁸ A. Akopjan (Hakobyan), *Albanija-Aluanik v greko-latinskix i drevnearmjanskix istočnikax*, Erevan 1987, ss. 188–196. N. Adontz, N. Akinean ve araştırmaları bana ulaşmayan K. A. Kagramanjan'ın fikirlerini geliştiren Akopjan, ayrı bir metinsel birim olarak 9-16 bölümlerde işlemektedir.

¹⁹ J. Howard-Johnston, "Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622 630," *War in History* 6, 1999, ss. 1–44, bakınız ss. 12–13. [Karşılaştırım J. Howard-Johnston, "Heraclius'un Ermeni tarihçisi. Amaçlar, Kaynaklar ve Sebeos'un çalışma metodları ve Movses Daskhurantsi'nin bir incelemesi."G.J. Reinink & B. H. Stolte (eds), *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*, Leuven 2002, pp. 41–62, who quotes T.W. Greenwood, *A History of Armenia in the Seventh and Eighth Centuries*, Oxford PhD Thesis 2000 (*non vidit*), ve ayrıca şuan ki çalışmayı ifade eder. Her iki bilim adamı aslında tek bir birim olarak iki bölüm (9-16)' bakar; en geniş şartlar için, Howard-Johnston, Akopjan'ın "684'ün tarihi" hafif bir şekilde gözden geçirilmiş bakışını sunar (bakınız alt kısma). Ben onun analizinin altın önerilen bir tane alternatif ya da onu değiştirmeye bir sebep bulamadım.]

Hâlihazırdaki bu çözüm oldukça basittir. Heraclius hakkındaki bölüm, ne karışmış ne de içi içe geçmiştir fakat kabaca birbirine yapışmış iki kaynaktan oluşmuştur. Bundan sonra kaynak A diye adlandırılacak bu ilk kaynak, 9-11. bölümleri kapsar; 12-16. bölümler ise kaynak B'den gelir. İki kaynak arasındaki bölme çizgisi çok belirgindir: *Tarih*, 11. bölümün sonunda Hüsrev'in 38. yılının olaylarının tasviri ile aniden biter ve 12. bölümde değişip Hüsrev'in 36. yılına geri gider. Bu iki kaynak nitelikte çok farklıdır. 12-13. bölümlerdeki Hüsrev'in son günlerinin özenli ve titiz tasviri Hüsrev'in sarayında 25 yıl boyunca alkonulmuş ve tahttan indirildikten sonra kurtarılan Viroy'a geri gitmelidir. Viroy'un daha sora kuzey istilacıları ile anlaşması (bölüm 14), onun Katolik görevinde eşlik eden bir kişi tarafından tanımlanmıştır: aynı kişi Viroy'un bir vaazına (bölüm 15) ve kuzeylilerin zulüm sonunda olası ölümlerinin yalın bir tasvirine erişebilirdi (bölüm 16). Viroy'un Hayatı'ndan ziyade yazarın zamanının bir tarihi olan Kaynak B, -13. bölüm Sasani gücünün olası anı çöküşü ve İsmailerin yükselişi ile sona erer- 640'ların başından önce değil muhtemelen çok daha sonra üretildi. Kaynak A'nın yazarı, tanımlanan olaylar boyunca yaşamış olduğu iddiasında bulunmaz. Aksine, düşüncelerinin kapalılığını ve onu karmaşık kronolojik hesaplamalar yapmaya zorlayan "geçilen zamanın" uzunluğunu vurgular; Heraclius'un kıskırttığı Albania üzerine saldırılar, anlatmayı planladığı "sayısız" barbar istilacılar arasında sadece bir ilktir (bölüm 9). Yazar, II. Hüsrev'e şehrin kurulmasında (Antakya'dan daha büyük) atf yaparak kötü bir hata yapar (yorumlayan tarafından not edilir), aslında 540'larda Bizans tutsakları için I. Hüsrev'in emri üzerine inşa edilmiştir (bölüm 10). Kronolojik detayla ilgili başka bir detay, II. Hüsrev'in Heraclius'u, 660'larda Sicilya'ya kaçan imparator II. Constans'a (641-668) çağrışımında bulunarak İran kralından "batı denizi kıyılarına" kaçan "berduş ve kaçak" olarak tanımlayan kuzey istilacılara yazdığı mektubun da ortaya çıkıyor. Heraclius'un İran savaşı hesabı kısadır ve şüphelidir; ana ilgi yazarın yerli köyü, Kalankatuk ve komşu ülke ile ilgili birkaç detaydan -yerel bir kaynaktan alınmış, şüphesiz, işlenmiş- oluşur.

İki kaynak arasındaki nitelik farklılığı, temelde aynı hikâyeyi anlattıklarını -şaşırtıcı derecede yeterince hiçbir şey yapılmamış- fark ettiğimizde daha belirgin hale gelir. Onlar İran imparatorluğunun ve özellikle Kafkasya ötelere barbarların Albanya'ya yaptıkları iki istilasının paralel bir hesabını ortaya koyar. Hüsrev'in 35. yılından (624/5) hemen sonra kaynak A tarafından tarihlenen ve kaynak B tarafından ise 37. yılının (626 yazı) başlangıcına tarihlenen ilk istila, Albanya ve Azerbaycan'ı vurur. Şah Hüsrev ve işgalci şefler arasında mektuplaşmalardan -her iki kaynakta da farklı versiyonları belirtilmiştir- sonra oldukça ani bir şekilde biter. Hüsrev'in 38. yılının sonunda gerçekleşen ikinci istila çok daha önemlidir. Bu istilanın tasviri iki metinde farklıdır çünkü onların biri (kaynak B) bir şahit tarafından meydana getirilmiştir oysa diğeri (kaynak A) olaylardan birçok yıl sonra istilanın algısını yansıtır:

Albanya'nın ikinci istilası ile uğradığı yıkım ve zulüm Katolik Viroy tarafından Titus'un Kudüs'ü işgal etmesi ile karşılaştırılmıştır (bölüm 15, bakınız bölüm 14 ve 16), bu istila, can ve mal kayıpları için yazarın köyü Kalankatuk'un kaderinden

esinlenilmiş gibi görünen bir değerlendirme ile dağlarda yaşayanların çoğunun mucizevi kurtuluşundan -layıkıyla dikkate alınmış- daha az hatırlanır.

Kaynak B, istilacıların yaklaşmasında ülkeden kaçan Semavşnasp'ın adını ve Albanya'nın İranlı *marşpan* (yönetici) unvanını ve bir diğer İranlı soylu katolikus ile kalan Gadvşnasp'ın isimlerini sunar²⁰. Kaynak A (bölüm 11)'de, "prensimiz" (işxan) unvanı ile Hüsrev tarafından gönderilen İranlı yönetici, Gaysak ismi ile anılır.

Kaynak B'ye göre Heraclius'un Daryal boyunca geçip, Iberya yoluyla Derbend üzerinden ilk kez Albanya'yı istila eden kuzeyli müttefikleri, Tiflis'i işgal ederek düşmanlıklara başladılar ve daha sonra Albanya'ya ulaştılar. Kaynak A, ilk istilacıların izlediği yolun tasvirini yapmaz fakat düşmanların ikinci kez Albanya'yı biraz tahrip ettikten ve daha sonra Tiflis'e karşı öfke ile döndükten sonra Derbend yolu ile geldiğini iddia eder. Daima doğru olarak B kaynağının ifadesi İran'a karşı Heraclius'un çabasının kararlı aşaması son anlayışımızın üzerinde hayati bir etkiye sahiptir. Kaynak A'da istilacıların izledikleri yolun ani değişikliği bir önceki metinde, tüm seferin iklimsel noktası olan -Kaynak A-B ve en son ki kaynaklarda çeşitli şekillerde tanımlanır- Tiflis'in kuşatılmış halkları tarafından kuşatılan kralların alaycılığının ünlü sahnelerinin dramatik ağırlığından olabilir.

Kaynak A ile ilgili olarak, birkaç açıklama daha vardır. *Albanya'nın Tarihi* kitabında 7. yüzyılın tamamı, (ya da son üççeyreğinden) kitabın geri kalanından çok daha yüksek kalitede uzunca kaydedilmiştir. Bu gözlem, birçok akademisyenin *Tarih'in* çoğunu, özellikle de 1 ve 2. kitaplarını, bir 8. yy yazarına atfedilmesini sağlamıştır²¹. A. Akopjan, 7. yüzyılın iki büyük kaynakları olan "Viroy'un Hayatı ve "684 Tarihi"ni (derlendiği yıldan sonra adlandırılan) kullanan Movses Dasxuranc'i'nin geç bir 10. yüzyıl yazarının katkısı hakkında ısrar eden bu görüşe karşı son bir monografi ileri sürdü. Fakat Akopjan'ın "Viroy'un Hayatı" kavramı eleştirel bir incelemeye dayanmadığı gibi, "684 Tarihi" hipotezi iki farklı kaynağın birleşiminin uygun olmadığını gösterebilir.

Bu ilk kaynak (II, 18-28) tümüyle askeri cesareti ve zamanın büyük güçleri arasındaki manevralardaki zekiliği ile çok fazla övgülerle onurlandırılan 7. yüzyıl Alban prensi Juanşer'in figürü üzerine odaklanır. Juanşer'in başarıları, Şam'daki halifenin sarayına yaptığı ziyaretin ayrıntılı bir şekilde betimlendiği hükümdarlığının 33. yılına kadar devam etti. Bu ifade, Juanşer'in krallık yılları ve dış kronolojik sistemler (Yezdicürd III, Constans II ve Hegira'nın yılları) arasında denklemlere dayalı kolay

²⁰ Yöneticinin bu ismi çeşitli şekillerde tercüme edilmiştir: Semavstnas, Semavespnas, Semavspnaz, Semavspnaw; Gadvsnasp (ss. 157, 1.). ismine paralel bir isim yaratmak için Arak'elyan (s. 154, n. 9) tarafından düzeltilmiştir.

²¹ Bu görüşün son önderleri arasında F.D. Mamedova, O xronologičeskoj sisteme "İstorii alban" Movsesa Kagankatvacı, *Vižantijskij Vremennik* 35, 1973, pp. 181-186; Smbatjan (alıntı yapılmıştır n. 16), ss. 13-16 (farklı kanıtlarla) vardır.

anlaşılan bir kronoloji sağlar; onun 33 yıllık dönemi 669/70 tarihine karşılık gelir. C.J.F. Dowset, bu metni 28. bölümün sonunda şiddetli tavsiyeden dolayı “rensin ulusal adresi” olarak nitelendirdi²². Sözlü bir hikâye için tasarlanmış olsun ya da olmasın, o yaşayan bir yöneticinin bütün özelliklerine sahiptir. 670’e tarihlenmiş olabilir.

Takip eden bölümler (II, 29-45), iddialara göre “684 Tarihi”nin bir devamı olarak yapı, üslup ve daha da önemlisi odaklanma bakımından çok farklıdır. Onlar başrahipleri, sonraki piskoposları, İsrail, başlıca kutsal emanetleri keşfedenleri ve Hunlar için giden misyonerleri merkezlerine koymuşlardır. Onun hikâyesinde Juanşer suikastı ve önceki övme ile ilişkilendirmekten ziyade, farklı bir yaklaşımla vurgulanan defin töreni ayrıntılı olarak ele alınmıştır: Juanşer’in kasidesini, A Kaynağımızın devamı olarak prensin ölümü, kendi günahkâr davranışları ile açıklanır ve yapısal olarak, İsrail’in görevini tetikleyen Hun istilası için bahane olarak görür. Juanşer’in kasidesi, yalnızca birkaç satır uzunluğunda hepsi uydurma edebi metin olan bir dizi belgeden söz eder; İsrail’in biyografi yazarı orijinal belgeleri tüm sayfalara kopyalar. Dahası, “684 Tarihi”nin iki parçası, 669/70 ve Kasım 680’deki ölümüne karşılık gelen Juanşer’in 33 yılı arasında 10 boş yıla ayrılır²³. Ne odak değişikliği ne de sürekli bir tarihsel anlatının devam edebilmesini destekleyen kronolojik bir boşluk açıklanmıştır. Bu kanıtlar Akopjan’ın “684 Tarihi”ni yeniden yapılandırmasını reddetmek için yeterlidir. Bölüm II, 18-45, ayrı bir şekilde düşünülmesi gereken iki metni içerir.

Juanşer’in kasidesini, A kaynağımızın devamı olarak tanımlamak için nedenler vardır. Yüksek bir sözel tarzda yazılan 9-11. ve 18-28. bölümler her biri bir diğerini tamamlar niteliktedir. Heraclius’un İran savaşının son aşaması, Juanşer’in babasının gücünü yükseltmesine ve hanedanlığını yaratmasına yol açmıştır. Bu yüzden Juanşer’in övülmesi için mantıklı bir başlangıç sağlamıştır. Dahası, tarihi açıklanan bu ailenin bazı belirgin özellikleri, daha sonraki bir editörün kasidenin neden farklı bir kaynaktan bir parça ile değiştirip tekrar yaratmayı seçtiğini açıklar. “Güvenilir ve doğru tarihçilerden” hikâyeyi öğrendiğini iddia eden editör, bölüm 17’de bunu tekrarlar. Bizim onun Hıristiyan adı Varaz-Grigor tarafından bildiğimiz Juanşer’in babasının ortaya çıkışında, yerel kabile reislerinin katledilmesinden sonra Graban’ın Albanya bölgesini devralan asil bir İran ailesi doğmuştu. Varaz-Grigor, kuşkusuz İran’ın yenilgisinden sonra bütünleşmeyi Albanya’daki konumunu korumadaki tek yol olduğunu fark ettiği 628 ya da 629 yılında Katolik Viroy tarafından vaftiz edildi ve Albanya’nın ilk prensi oldu. Ben, Varaz-Grigor’un, yönetici ile kaçmayı katolikus ile kalan “önde gelen” bir ailenin İranlı olduğu B kaynağındaki Gadvsnap’tan başka hiçbir kimse olmadığı konusunda şüpheliyim²⁴. Onun iktidara giden yolu eski Alban kraliyet evinin (metinde

²² Dowsett (alıntı yapılmıştır n. 16), s. 129, n. 4.

²³ Bu tarih Akopjan tarafından reddedilmiştir. A.A. Akopjan, “O xronologij poslednix sobytij v İstorii 684 goda”, *Kavkaz i Vizantiya* 6, 1988, ss. 24-36.

²⁴ Bu bölüm, özellikle Dowsett’in; *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (of the*

Varaz-Grigor'un büyükbabası Vardan'a atfedilen bu olaydan aslında Varaz-Grigor faydalanmıştır) torunlarının katliamları tarafından açıldı. Juanşer'in kasidesi, onun babasının prensliğe yükselişini farklı bir ışıktaki göstermiş olmalıdır ve bu kesinlikle kuşkusuz açık bir şekilde ön yargı duyulan, reddedilen ve değiştirilen -628-637 olaylarıdır. Kasidenin birinci kısmı olarak bölüm 9-11'in tanımlanması, yazarın olası aşağılama ve Albanya'nın barbar istilacılarının "sayısız" ölümünü duyurduğu bölüm 9'un iyimser tonunu açıklamaya yardım eder. Yetenekli bir methiyeci için, 620'lerde Albanya'nın durumu Juanşer'in gücünün zirvesinde, yaklaşık yarım yüzyıl sonra güvenlik refahı ile hoş bir tezatlık oluşturdu. Bu kasidenin isimsiz yazarı Kalankatuk'un bir yerlisidir ve onun Kalankatuac'i olan *kökeni*, hatalı bir şekilde bazı Ortaçağ Ermeni yazarları (yanı sıra modernler de) tarafından *Albanya Tarihi*'nin son editörlüğünü yapan Movses Daxuranc'ı'ye atfedilir. 670'de yazılan bu kaside yaklaşık olarak Heraklius'un İran saldırılarının hikâyelerine dayalı, aslında sözlü bir gelenekte ortaya çıkan efsaneler ile sağlam gerçekleri harmanlayan Pseudo-Sebeos'un yazmış olduğu *Ermeni Tarihi* (660'da tamamlandı) ile çağdaştır.

Piskopos İsrail'in hikâyesini yerleştirmek çok zordur. Genellikle onun kahramanı hakkında iyi bilgilendirilmiş olmasına rağmen, onun yazarı İsrail'in manastır sorumluluklarının başlangıcı hakkında bilgileri bulamadığından şikâyet eder. Böyle bir açıklama azizlerin hayatına ya da kutsal önderin ölümünden sonra en azından yazılan bir metne özgüdür²⁵. Dahası, Kitap I'deki naaşın ifadeleri hakkındaki bölümler (27-30), Kitap II'deki piskopos İsrail tarafından sonraki keşiflerini tanımlayan aynı yazara ait olduğu uzun bir süre gözlemlenmiştir. Bu yüzden, Albanya'nın Tarihi'nin sekizinci yüzyılda varlığını -muhtemelen sekizinci yüzyılın başı- kabul edenlerle birlikte olma ve ana anlatısının bir parçası olarak piskopos İsrail'in hikâyesini dikkate alma eğilimindeyim. Bu Tarih, B kaynağının farklı bir kaynağının bir bölümü ile onun bir parçasını değiştiren yazarın Juanşer'in kasidesini kendi metninde birleştirdiği bir derlemedir. Bu çalışan hipotez önemini azaltır ancak geç onuncu yüzyıl yazarının ve bugün bize mevcut metnin şekillendirilmesinde editör Movses Daxuranc'ın rolü yadsınmaz. Hem Juanşer'in kasidesi hem de piskopos İsrail'in hikâyesi aşağıda açıklanacak Hazarlar hakkındaki önemli verileri sağlarlar.

A ve B kaynağı arasındaki açık bir ayrım yalnızca tüm kronolojik çelişkileri elemez -bilim insanlarının ardışık bir anlatım içerisinde paralel iki metin inşa etme

University of London 25, 1962, ss. 364-366 çevirisini incelemesinde çok farklı bir şekilde C. Toumanoff tarafından analiz edilmiştir. Varaz-Grigor'un vaftizine çifte atıfa rağmen, *Albanya Tarihi* ve alıntı yaptığı Gürcü bir kaynaktan Toumanoff, Monofizmden Bizans Ortodoksluğu'na dönüştürülen bir Hristiyan olarak Varaz-Grigor'u dikkate almayı yeğler.

²⁵ Bölüm 29'un başlangıcındaki görüş, Akopjan'ın "684 Tarihi"nin konsepti ile çakışır çünkü 684'te İsrail hayatta ve aktiftir. Bu yüzden, Akopjan, onu Movses Daxuranc'ı'ye atfeder, (makaledeki alıntı n. 23), s. 30, S. 33. Bu çözüm oldukça zorlanmıştır: İsrail'in çileci çabalarının ilk aşaması, 10. yüzyıl Alban tarihçisinin değil, onun hagiografçisinin (azizlerin otobiyografisi yazarı) ilgisini çekebilirdi.

girişimlerinin dışında doğan- aynı zamanda kuzey istilacılarının kimliğini açıklamayı da sağlar. 11. bölümdeki açılış satırında onlar Hazarlar (Xazirk') olarak tanımlanır ve daha sonra "Kuzey'in ordusu" (zork' hiwsişoy) ve Hunlar (Honk') olarak adlandırılırlar. En eski etnik tanım C. J. F. Dowsett tarafından sonraki bölümlerde (Kaynak B) istila ordusu için de uygulanır fakat bu orijinal metinde bulunmamaktadır. B kaynağı Kuzey'den gelen istilacılara devamlı şekilde dikkat çeker fakat ayrıca şaşırtıcı bir şekilde yeteri kadar hiç kullanılmamış olan kökenlerinin tam bir delilini sağlar. İlk istilacıların hikâyesi, Dowsett tarafından; "Elçi kendi ülkelerine döndü" olarak çevirisi yapılan şu ifade ile sona erer: *Turkan darjan yaşxarh invr*. Çevirmen, Ermenice de doğrulanmamış *turkan* kelimesinin anlamının öğrenilmiş spekülasyonlar olduğunu kabul etmektedir²⁶. Fakat "elçi" metinde kötü bir şekilde durmuştur. Metin istilacıların liderleri ve İran bölgesinde bulunan I. Hüsrev arasındaki mektuplaşmaları tanımlar. I. Hüsrev'in yanıtını taşıyan bir elçinin, şefi İran'dayken kendi ülkesine dönmesinin hiçbir anlamı olmazdı. Bu şüpheli ifade yalnızca tıpkı A kaynağındaki paralel bir tanımın I. Hüsrev'in tehditkar mektubunun etkisini bir cümlede sürdürdüğü gibi istilacı ev sahibinin geri çekilmesini tanımlayabilir:.....*ew darjan andren end noyn durm* (" ve <istilacılar> aynı kapıdan geri gittler)²⁷.

Turkan kelimesi istilacıları tanımlar ve onun bir anlamı vardır. K. H. Menges tarafından işaret edildiği gibi *turkan* "Farsça Türk'ün çoğulu"dur²⁸. Metnimiz içindeki anlamı budur. Çoğul biten K' nin eksik bir şeklidir ve bu yüzden burada bir fiil tarafından takip edilen ve tekil bir zamir olan Ermenice morfolojisinde tekil olarak algılanır (Ben, bunun bir editör ya da yazar tarafından yapılan yüksek bir düzeltme olabileceğinden şüpheleniyorum)²⁹. Böylelikle Heraclius'un İran seferinden kısa bir süre sonra üretilen B kaynağı, *Pseudo-Sebeos'un Ermenistan Tarihi (I'talk)*³⁰, 770'lerde

²⁶ *History of Albania* II, 12, ed. Arak'eljan, s. 143; tr. Dowsett, n. 4 ile s. 88.

²⁷ *History of Albania* II, 11, ed. Arak'eljan, s. 134, krş. tr. Dowsett, s. 82: "Aynı kapılardan dönen (...) Hazarlar" istilacıların etnik kimliği tercüman tarafından yapılıyor.

²⁸ K.H. Menges, Dowsett'in çevirisini gözden geçirir, *Central Asiatic Journal* 8, 1963, ss. 54-56, bkz. ss. 55-56 (bu gözlem ne yazık ki, alternatif etimolojilerin bir yığına gömülmüştür).

²⁹ 5. yüzyılda Alban kilisesinin resmi dili – bkz. Z. Aleksidz. and J.-P. Mahé, "Découverte d'un texte albanien: une langue ancienne du Caucase retrouvée," *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1997, ss. 517 532- olan Albanca bir el yazmasının sansasyonel keşfi bize 7. yüzyıl Alban tarihsel eserinin bu dilde yazılabildiğinin olası olduğunu akla getirir; eğer öyleyse, gramatik olarak uyum eksikliği *turkan* kelimesinin Ermeni bir tercüman tarafından yanlış anlaşılması ile sonuçlanabilirdi.

³⁰ *Sebeos'a atfedilen Armenian History*'nin I. çevirisi ve notları R.W. Thomson tarafından yapıldı (bkz. G.V. Abgaryan'ın eleştirel baskısı, Erevan 1979, s. 2 = s. 65); II. Tarihsel yorum, J.Howard-Johnston tarafından yapıldı (bkz. s. 160), Liverpool 1999. 660'da tamamlanan bu metin, Hazarlar hakkında hiçbir bilgi vermez.

oluşturulan Patrik Nikephoros'un *Breviarium*³¹, Georgian Kroniği³² ve geç fakat değerli bir kaynak olan Brussels Kroniği³³ gibi aynı şekilde Türkleri onun Kuzeyli müttefikleri olarak tanımlıyor. Aksine, 813 yılında derlenen Theophanes'in kroniği, "Hazarlar olarak adlandırılan Türkleri³⁴" müttefik olarak tanımlar ve onlar Greek ve Doğu gibi bazı geç kaynaklarda ikinci isimler aracılığı ile adlandırılırlar. Türklerin Hazarlara bu geç dönüşümü 620'lerde Kuzey Kafkasya'daki Hazarlar hakkındaki güncel görüşün olmayan kanıtlara dayandırılması açık bir şekilde tarihsel bir olaydır. Juanşer'in kasidesinde, istilacılar İran savaşından sonra kırk küsur yıl gerçek kimliklerini kaybederler; 663-660'larda bozkırlardaki büyük toplumsal karışıklıklar, sözlü bir geleneğe bağlı olan bir yazar için hangi Türk kabilesinin çok uzak olmayan bir geçmişte ülkesini istila ettiğini bulmasını zorlaştırırdı (alt).

Bizim metinsel analizimizin iki ilgili tartışma üzerinde önerileri vardır: Heraclius'un Türk müttefiklerinin kimlikleri ve Heraclius'un İran üzerine son saldırısında onun birliklerinin rolü.

A ve B kaynağının her ikisinde de müttefik adı Yabgu Kağan'dır. A kaynağı onu Heraclius gibi bir kral (*t'agawor*) olarak tanımlar (bölüm 11). Aksine B kaynağında Yabgu Kağan, Kuzey kralının bir vekili -ayrıca kısaca Hakan olarak adlandırılır-, krallığındaki ikinci adam (*yajord ark'ayin hınsısoy, or er erkerord t'agaworut'eann nora*) olarak açıklar; *Sad* unvanıyla tanımlanan oğlu Kuzey kralının yeğeni olarak tasvir edilir³⁵. Daha sonraki anlatımda (bölüm 14), *Sad*'ın babası Yabgu Kağan basit bir kral olarak isimlendirilir (*t'agawor*). Greek kaynakları eşit bir şekilde ayrılmıştır. Nicephorus, Heraclius'un Türklerin "şefini" (*efendi*) tanıdığını doğrular: Nicephorus'un tanımladığı, Türk'ün Heraclius'un kızı Eudokia ile planlanmış evliliği aslında eğer en eski halkının hükümdarı ise mantıklıdır. Fakat Theophanes, Heraclius'un müttefikinin Ziebel olduğunu açıklar, "o, kağandan sonra gelen ikinci rütbe"³⁶. Bilim insanları hem

³¹ Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 12 ve 18, ed. tr. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington 1990, ss. 54–57, 66–67.

³² Tr. R.W. Thomson, *Rewriting Caucasian History. The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation*, Oxford 1996, s. 233

³³ F. Cumont, *Anecdota bruxellensia I: Chroniques byzantines du manuscrit 11376* (Gent Üniversitesi Edebiyat ve Felsefe Fakülteleri tarafından yayınlanan eserlerin toplanması, 9), Gent 1894, s. 29.

³⁴ Theophanes, *Chronographia*, ed. C. De Boor, I, Leipzig 1883, s. 315; tr. C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, s. 447. Bu çalışmada alıntılanan bu metnin bir kısmı C. Mango tarafından tercüme edilmiştir.

³⁵ *History of Albania II*, 12, ed. Arak'eljan, ss. 141–143

³⁶ Nicephorus 12, ed. tr. Mango, ss. 54–55; Theophanes, ed. De Boor, s. 316, tr. Mango, s. 447.

Albanya Tarihi hem de Theophanes'i ya da kağanın vekili olarak tanımlanan *yabgu* unvanının anlamı hakkında yorum yapan kendi kaynaklarını uzun bir dönem kaydettiler.

Heraclius'un müttefiki ve Kuzey'in kralı ile olan ilişkinin tanımı çok tartışmalıdır. Bu kuşku, kullanışlı kaynaklar sağlayan A. Bombaci ve D. Ludwig tarafından etraflıca incelenmiştir (yukarıda geçen, n. 12). Ben ana noktaya bağlı kalacağım. J. Marquart, Jebu Xak'an'ı Tong Yabgu Kağan olarak tanımlar, Doğu Türk Kağanı Hsieh-li Kağan'ın gerçekte bağımsız olmasına rağmen, Batı Türklerini *yabgu* unvanlı alt rütbe ile yönetti. Mantıklı olarak Ju. Kulakovskij, Hsieh-li Kağan'ı Kuzey'in kralı olarak tanımlar. Bu tasarı, Kuzey'in kralını Tong Yabgu Kağan olarak tanımlayan ve "Hazar" birliklerinin komutanının Jebu Kağan/Ziebel ya da Tong Yabgu Kağan'ın bir kardeşi olarak, kendi krallığının batısının büyük bir bölümünden sorumlu ya da bir Hazar hükümdarı olarak düşünen bilim insanları tarafından tartışmaya açılmıştır. Marquart ve Kulakovskij'nin tanımlamaları Bombaci tarafından savunulmaktadır. Dahası, B kaynağını Türkleri işgalciler olarak tanımladığını gösterdikten sonra, herhangi bir Hazar bağlantısını Jebu Kağan/Ziebel'e atfetmek için daha fazla sebep yoktur. Fakat biri Bombaci'nin görüşüne ağırlık vererek ve onu Ludwig'in eleştirilerine maruz bırakarak iki ayrı kaynak okunmuştur. Aslında, her bir kaynağın mantığı vardır. A kaynağı (Juanşer'in Kasidesi) karmaşık ayrımlar yapmaz. B kaynağının yazarına göre, Katolik Viroy'un yakın bir işbirlikçisi, Albanya'da kamp yapan Türkler ile bir yıl (628 baharı-629 yazı) boyunca savaştı; ilk kez Jebu Kağan/Tong Yabgu Kağan'dan bahsedildiği zaman, onun kesin hiyerarşik durumunu açıklar (Bölüm 12). Daha sonra, Viroy'un "prens" *şad* ile müzakerelerinin açıklanmasında, şüphesiz Viroy tarafından tedavi edilen sonuncusunun babası yalnızca (asla Kuzey'in Kralı olarak değil) kral olarak adlandırılır. Bombaci, Tong Yabgu Kağan ve alt unvan olan yabgunun korunduğu haleflerinin batı Türklerinin kağanının üstünlüğünün onaylandığını iddia eder. Aile terimlerinin tanımlandığı hiyerarşik bir sistemde, Hsieh-li Kağan (Kuzey'in Kralı) ve Tong Yabgu Kağan (Jebu Hakan), iki ayrı kuzenler, kardeşler, son oğul ve kralın yeğeni olur. Fakat Kuzey'in kralı asla bu sahnede görünmez. Onun gölgeli otoritesi Jebu Hakan'ın gerçek hareket özgürlüğünü engellemez.

İki kaynak arasındaki uygun bir ayırım daima Heraclius'un İran seferinin belirleyici aşamalarının görünümünü daha net bir şekilde sağlar³⁷. 624 ve 624/625 kışında Heraclius, rakip imparatorluğun merkezine yönelik İranlıların arkasında cesur bir saldırı girişiminde bulundu. Onun kış boyunca Albanya'da kısa bir süre kalması, A kaynağında sonraki "Hazar" istilası kadar yıkıcı olarak hatırlanır. Heraclius'un ispatlanmış yetenekli ordusu kışın sonunda ve baharda üç İran kralı, Shahraplakan, Şehrbaraz ve Shahin karşısında art arda zafetler almıştır fakat yine de onun küçük birlikleri daha kuvvetli İran ordusu tarafından kovalanmıştır. Türkleri müttefik olarak

³⁷ Heraclius'un askeri seferi hakkındaki son zamanlardaki en iyi araştırma Howard-Johnston'a aittir (alıntı n. 19); Konu ile alakalı olarak bkz. A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, I: 602-634, Amsterdam 1968.

meşgul etme planı, Transkafkasya’da kalış sırasında ortaya çıkmıştır. Şüphesiz Heraclius Patrik Andrew’i, B kaynağındaki (bölüm 12) tanıma göre kendisinin bir elçisi olarak Kuzey’e göndermesi 625 başlarındaydı. 625 yılının geri kalanı genellikle sakin gibi görünmektedir. İranlılar, daha fazla asker yetiştirmek ve eğitmek için zaman harcadılar fakat Heraclius muhtemelen aynı şeyi yapmak için önceki yıla ait ganimetleri kullandı.³⁸ Türklerin geri dönüş elçiliği Lazica’nın içinden geçerek Derbent aracılığıyla İran bölgesine girdi, deniz yoluyla Heraclius “kraliyet sarayı”nı -bu mutlaka Constantinopolis değil sadece Heraclius’un bulunduğu yeri gösterir- ziyaret etti ve daha sonra aynı yoldan geri gitti. 625 yazındaki görüşmeler, 626 yazındaki Türk istilası için bir zemin hazırladı. Burada Heraclius’un İran bölgesinde yeni müttefikleri ile bir birleşme planladığına şüphe olmayabilir fakat bu plan işe yaramadı. 626 yazında Kuzey Küçük Asya (Anadolu)’da engellendi. O kardeşi Theodore ile birlikte Shahin tarafından yönetilen büyük bir İran birliğini tahrip etmenin mutluluğuna sahipti³⁹ ancak daha sonra o Avarlar ve Şehrbaraz’ın İran birliklerini Constantinople üzerine son bir saldırı yapabilmek için toplandıklarını yalnızca çaresizce izleyebilirdi. Heraclius’un ortaya çıkmaması, Azerbaycan’ın ilk Türk istilasının aniden sona ermesini açıklıyor.

Avarların Constantinople kuşatması sefil bir şekilde başarısız oldu fakat gelecek yılki sefer için çok daha iyi hazırlanıldı. Heraclius İran sınırlarını parçalamaya bile çalışmadı. Bunun yerine gemilere halkını yükledi ve geleneksel olarak Bizans yanlısı Lazika’ya yelken açtı ve herhangi bir durumda İranlılar tarafından tutuklanmadı. Deniz güzergâhı Heraclius’un 624/5 ve 627/8 de Transkafkasya’daki iki seferini bire bir⁴⁰ birleştiren Nicephorus ve hatalı bir şekilde Transkafkasya’nın ikinci istilasından

³⁸ Bu noktada, 625 yılı boyunca aktif düşmanlığın sürdüğünü belirten Howard-Johnston (alıntı n. 19), bkz. ss. 16-19, ile farklılık gösteriyorum. [bkz. C. Zuckerman, Heraclius in 625”, *Revue des études byzantines* 60, 2002, ss. 189–197.]

³⁹ Bu bölüm hakkında bkz. Theophanes, ed. De Boor, 315, tr. Mango, ss. 446–447 ve bkz. C. Zuckerman, *the eighth-century Life and Miracles of Saint Theodore Tiro*, *The Reign of Constantine V in the Miracles of St. Theodore the Recruit*, *Revue des études byzantines* 46, 1988, ss. 191–210, (ss. 206–208’lerinde), J.Howard-Johnston tarafından yapılan bir düzeltme ile “The siege of Constantinople in 626”, C. Mango & G. Dagron, assisted by G. Greatrex (eds.), *Constantinople and its Hinterland*, Aldershot 1995, ss. 131–142, (134. sayfada), n. 11 (Heraclius bölümü 622 yılından değil, 626 yılından başlar). Bu son metin, İranlıların Kuzey Ön Asya’da faaliyet gösteren iki Bizans ordusunun koordineli bir hareketi sonucunda tahrip edildiğini gösterir.

⁴⁰ Nicephorus, *Breviarium* 12, ed. tr. Mango, ss. 54–55 (Heraclius, müttefikli olan Türklerin şefi ile görüşmeden önce Lazica’ya bir gemi götürür). 1900 yılında M. Džanaşvili tarafından yayımlanan bir Gürcü kaynağı, olayların biraz “güçlendirilmiş” bir versiyonunu verir; Nicephorus (ya da onun kaynağına)’a bağlı gibi görünüyor fakat M. Van Esbroeck Heraclius’u, “aux confins de la Mingrélie” (Megrelya sınırında), Trabzon’da karaya çıkarır: “Une chronique de Maurice à Héraclius dans un récit des sièges de Constantinople,” *Bedi Kartlisa* 34, 1976, ss. 74–96, bkz. s. 93, krş. s. 76. Ayrıca 10. yüzyıl İskenderiye patriği Eutychius’un, *The Chronicle of*

ziyade ilk işgalini işleyen A kaynağımız (bölüm 10) tarafından belirtilmiştir. Birliklerin bu yolla taşınması Heraclius'un sefer birliklerinin oldukça küçük olduğunun kesin bir işaretidir (aşağıda). İmparator Lazika'dan İberya'ya ilerledi ve orada kuşatılmış başkent Tiflis'in duvarlarının altında Türklerin şefi Jebu Hakan ile karşılaştı. A kaynağı (bölüm 11) Heraclius'un kuzey müttefikleri tarafından İran'ın ikinci istilası ve doğru bir şekilde gösterildiği gibi Hüseyin'in 38. yılında (Haziran 627'den) Tiflis kuşatma tarihleri onun suikast yılıdır (29 Şubat 628). B kaynağı (bölüm 14), iki ay sürdüğünü gösteren Tiflis kuşatmasının paralel bir açıklamasını yapar. En sonunda Theophanes, Türkler ile beraber Heraclius'un Eylül ayında İran'ı istila ettiğini ve 9 Ekim'de bir hafta boyunca ordularını dinlendirdiği yer olan Chamaetha'ya (Ganzak'ın yakınında) ulaştığını belirtir⁴¹. Tüm bu göstergeler birbiri ile iyi uyumludur. Heraclius'un birlikleri ve Türk birlikleri Temmuz'un başlarında birleşip Ağustos sonunda ya da Eylül başında Tiflis'i işgal ederler ve daha sonra şüphesiz Nahcivan koridorundan geçerek İran'ı istila ederler.

Fakat Theophanes, Ekim molasından önce şaşırtıcı bir açıklama yapar, “kıştan ve İranlıların sürekli saldırılarından dolayı Türkler, imparator ile çalışmaya dayanamadılar ve yavaş yavaş hepsi ayrılıp eve dönene kadar kaçmaya başladılar”. Heraclius daha sonra İsa için dindar bir çağrı yaparak ordusunu topladı ve İranlılarla savaşmaya kendisi devam etti⁴². Türklerin rolünün müttefik olarak değerlendirilmesi, temelde Hıristiyan Tiflis şehrinin yıkımına indirgenir. Fakat Theophanes'in geri çekilmesinin kronolojisi mantıksızdır⁴³ ve daha da önemlisi B kaynağının verileri ile çelişmektedir. Burada Albanya'nın Türk istilası, II. Kubad tarafından Şubat sonu ya da Mart başında özgürleştirilen Katolik Viroy'un (bölüm 14) geri dönmesinden çok

Enthykius adlı eserinde (aşağıda, n. 45), Heraclius'un deniz yolculuğu Trabzon'da sona erer. Bu coğrafi anlatım A.A. Vasilev tarafından, “Notes on the History of Trebizond in the Seventh Century,” in *Eis mnémén Spyridónos Lamprou, Athens* 1935, ss. 29–34, bkz. s. 30'da belirtilmiştir. Lazika'ya kadar giden tüm deniz yolu transferinin tasviri Stratos tarafından tercih edilmiştir (alıntı n. 37), s. 198 fakat birliklerin “Gürcistan'ın batısına nispeten kolay ulaşım sağlayan Trabzon'un doğu kıyısında” birleştirilmesine rağmen, Heraclius'un kendi kişisel personeli ile denizden seyahat etmiş olabileceğini savunan Howard-Johnston tarafından reddedilir (alıntı n. 19), s. 23. Fakat, büyük bir orduyu Trabzon'dan Lazika'ya kadar götürebilecek bir kara yolunun varlığından şüphe duymak için her türlü neden vardır, bkz. A. Bryer & D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos* (Dumbarton Oaks Studies 20), Washington 1985, I, ss. 19–20. Geç kaynaklarda Trabzon'a yapılan atıflar, Lazika/Mengrelya şehrinin merkezi olarak çağdaş algısından başka bir şeyi yansıtmıyor gibi görünüyor.

⁴¹ Theophanes, ed. De Boor, s. 317, tr. Mango, ss. 448–449.

⁴² Theophanes, ed. De Boor, s. 317, tr. Mango, s. 448. Theophanes'in ifadesi, Howard-Johnston tarafından analizine zarar vermek için kabul edilir (alıntı n. 19) s. 25. A kaynağının B kaynağı versiyonunu tercih ederken, Türklerin Albanya'da İberya'ya geldiğine ve sözde ayrılmalarından kısa bir süre önce Tiflis'in ele geçirilmesinin Heraclius adına son başarı olduğuna inanmaktadır (ss. 40-42).

⁴³ Bu nokta Stratos tarafından iyi bir şekilde ele alınmıştır (alıntı n. 37), ss. 207–208.

kısa bir zaman sonra meydana gelir ve muhtemelen 628 Nisan başından önce ülkesini geri alamamıştı. Bu programda Türkler, Albanya'yı Nisan'da ya da Mayıs'ta istila etmiş olmalı. Bu tarih 627/8 kış seferinin sonu ile uyuşur. 12 Aralık'ta İran generali Rhahzadh (Rahzat)'a karşı kesin bir zafer kazandıktan sonra Heraclius, Şubat başına kadar İran başkentine çok yakın olan Tisfun'a ulaştı fakat daha sonra 15 Mart'ta Atropatene'deki Ganzak şehrine Zağros Dağları'nın karşısına kuzeye geri çekildi. Bundan sonra Türkler açıkçası Heraclius'tan ayrıldılar ve kalıcı bir mesken olarak onlara tahsis edilmiş -Viroy'un daha sonradan onun umutsuzluğunu öğrendiği gibi (bölüm 14)- Albanya'nın kuzeydoğusuna yaklaşık 300-400 km uzaklıkta yolları üzerindeki ülkeyi talan ederek yavaş bir şekilde ilerlediler. Theophanes'in hatasına gelince, onun kolay bir açıklaması var gibi görünüyor. Heraclius'un resmi hareket raporunu kullanan çağdaş bir kaynağa göre, *Easter Chronicle'nde* tanrının lütfu ile imparatorun, tüm ordusu rahat ve güvenli bir şekilde Ganzak'ın evlerinde açık havada kamp kurmadan önce kuru kış şartları ile karşılaşmadı⁴⁴. Theophanes muhtemelen kışın kardan dolayı terk ettiklerini bilmekteydi -belki de Heraclius'un kaybolan önceki sevkîyatından- fakat o normal kış sezonundan önce Türklerin ilk konaklamalarının arifesinde "sessizce gittikleri" yaptıkları kışın sonuna kadar (Mart'ta) ve (627/8'deki askeri seferin başlangıcında ve sonunda) Ganzak'taki çifte konaklama ile karıştırdı. Bu Heraclius'un Hristiyan birliklerinin seçkin bir başarısı olarak İran karşısında zafer kazanmasına izin verdi.

627/8 yılındaki askeri seferde Türklerin rolünün adil bir değerlendirmesi sadece Heraclius'un zaferinin tekniğini değil aynı zamanda genel olarak imparatorluğun askeri durumunun anlaşılması açısından da önemlidir. Heraclius'un deniz yolu ile taşınan 627 yaz sonunda Lazika aracılığıyla İran'ı istila eden askeri birlikleri ister istemez küçüktür. 10. yüzyıl kronikçisi Eutychius tarafından belirtilen yalnızca 5000 adam, çok az bir güce sahiptir ancak bu adil bir değerlendirme gibi görünmektedir⁴⁵. Zıt bir ifadeyle Theophanes, Türk müttefiklerin sayısını 40.000 olarak belirtmiştir⁴⁶. B kaynağındaki kanıt Türklerin 627/8 kışı boyunca Heraclius ile savaştığını açıkça ortaya koyuyor ve dolayısıyla bu askeri seferin Türkler tarafından kazanıldığı sonucuna varılmıştır. Bu baskın görüş, cephesel bir savaştan çekinenin -askeri sefer öncesinde- neden Heraclius olmadığını fakat aksine Heraclius'tan önce

⁴⁴ *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, I, Bonn 1832, s. 732.

⁴⁵ Tr. M. Breydy, *Das Annalenwerk des Eutychios von Alexandrien*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium: Scriptorum Arabici 45, Louvain 1985, s. 104. Eutychius'un rakamları, Stratos tarafından dikkatli bir şekilde kabul edilir (alıntı n. 37), s.198, fakat Heraclius'un ordusu, Şah'ın Hristiyan halkının katılımıyla bir kartopu gibi 20.000'e (s. 205) ve daha sonra da 70-80.000'e ulaşır (Ne Hristiyan desteği ne de Stratos'un rakamları kaynaklarda bahsedilmemiştir). Howard-Johnston (alıntı n. 19), s. 32, "Justinianus dönemindeki askeri güçlerin savaş alanındaki uzunlukları ile uyum sağlayan Heraclius'un ordusunu 15. 000 ve 25.000 arasında" değerlendiriyor

⁴⁶ Theophanes, ed. De Boor, s. 316, tr. Mango, s. 447.

geri çekilenlerin İranlılar olduğunu açıklıyor. Hüsrev'in Rhahzadh'a Heraclius ile yüzleşme emri İranlı soylular tarafından intihar emri olarak algılandı ve II. Kubad'ın isyanını desteklemede etkiliydi (*Albanya Tarihi II*, 12). 627/8 askeri seferinde Türk müttefiklerinin kesin rolü, bir zamanlar desteklerinden yoksun bırakılan Heraclius'un İranlılara karşı neden bir askeri girişimde bulunmadığını ve Mauricus döneminde kazanılan tüm bölgesel kazanımları silen bir sınır antlaşmasını kabul ettiğini açıklar. İran'a gelince, 628'deki askeri ve siyasi kargaşadan asla kurtulamadı. Açık bir şekilde bilgileri Türklerden alan bir Çin kroniği, Ton Yabgu Kağan'ın İran'ı yıkıma uğrattığı ve II. Hüsrev'in öldürüldüğünü belirtir⁴⁷. Şah'ın ölümünün dışında (yalnızca hafif bir mübalağa içerir) bilim insanları tarafından asla ciddiye alınmayan bu gelenek aslında doğrudur.

Hazarların, Hazar'ın Kuzeybatısında Görünmesi: Nereden?

Hazarların Doğuda'ki Aşağı Volga arasındaki geniş bozkırlar ile Dinyeper ve Tuna arasındaki birkaç noktayı 660'larda fethetmeye başlaması, hiç şüphesiz 670'lerde Hazar Kağanlığı'nın yaratılmasına neden oldu. Bu süreç birkaç çağdaş ve neredeyse çağdaş kaynaklarda yakından takip edilebilir: Ermeni Coğrafyası (2 versiyonunda), Prens Juanşer'in Kasidesi, Albanya Tarihindeki Piskopos İsrail'in hikâyesi, Bulgar göçleri hakkında Nicephorus ve Theophanes'in ortak kaynağı. Ermeni ve Greek kaynakları aynı kökene sahip başkalarının ve son zamanlardaki bazı arkeolojik verilerin yardımı ile yorumlanabilecek. Benim niyetim bu değil fakat Hazarları içerdiği iddia edilen yedinci yüzyıl fetihlerinin Arapça ifadelerinin açıklamasını yapmaya çalışmakta ehil değilim. Erken Hazar tarihi için temel olarak bu açıklamaları kullanma geleneği inanıyorum ki çok karışıklıkla sonuçlanmış durumda. Bunun yerine biz, açıklanan olaylara en yakın zamanda olan kaynaklara güvенеceğiz.

Bizi gerçek Hazarlar ile temasa geçiren ilk kaynak *Ermeni Coğrafyası* olarak bilinen (Aşxarhac'oyc') Dünya'nın Tanımı'dır. Bazı el yazmalarında Movses Xorenac'i'ye atfedilen ve bazen de Movses (Pseudo-) olarak alıntılanan bu metin, şu an yedinci yüzyıl Ermeni ansiklopedik bilgi uzmanı Anania Shirakatsi'ye sağlam bir şekilde atfedilir. Kısa ve uzun olmak üzere iki versiyonda sunulmuştur; her ikisinin de R. H. Hewsen tarafından yapılmış İngilizce tercümesi mevcuttur⁴⁸. Ben uzun versiyonunun Anania tarafından 660 ve 665 yılları arasında oluşturulduğunu başka bir yerde savundum (şüphesiz ikinci tarihe çok daha yakın) ve metnin bir özeti ve kısa bir düzeltmesini sunan kısa versiyonu, yazarın kendisi tarafından geniş skolastik özeti olan

⁴⁷ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux (Sbornik trudov Orxonskoj ekspedicii VI), Saint Petersburg 1903, s. 171, krş. s. 52.

⁴⁸ R.H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac'oyc')*, Beihefte zum Tu'binger Atlas des Vorderen Orients, B 77, Wiesbaden 1992. Uzun versiyon, A. Soukry tarafından Fransızca'ya çevrildi ve ilk kez basıldı, Géographie de Moïse de Coréne d'après Ptolémée, Venice 1881.

K'nnikon'a dâhil etmek için çok kısa bir süre sonra üretildi⁴⁹. Kısa versiyondaki nadir güncellemelerden bir tanesi Hazar tarihi için oldukça açıklayıcıdır.

Coğrafya'nın uzun versiyonunda Hazarlar iki kez yar alıyor. Avrupa'daki Trakya'nın tanımlanmasında yazar, Tuna Nehri'nin ağzındaki Piwki (Ptolemy'nin Peuke) adasından bahseder: “bu adada Bulgar dağlarında Hazarlardan kaçan Kubrat'ın oğlu Asparuk yaşar.” “Hippic Dağları'ndan kaçan” Kubrat'ın oğlu ayrıca Asya Sarmatları'nın tanımlanmasında bahsedilmiştir. Bu tanımlamada Asparuk'un kaderi -son verilere dayanarak başka bir yerde savunduğum gibi⁵⁰- Kafkasya'nın kuzeyinde⁵¹ ikamet eden dört diğer Bulgar kabile gruplarınınki ile çelişir. Görünüşe göre, 660'ların başında Hazarlar, Asparuh'u yendiler ve kovaladılar fakat henüz başka bir Bulgar kabilesini bastıramadılar.

Asya Sarmatları'nın tanımlaması, çok daha fazla sonuç veren Hazarların başka bir ifadesini daha içerir. Volga'nın oldukça kesin bir tanımının bir parçasıdır. Volga'nın üstündeki yol İra (Rha) ismi ile geçer ve birinin yukarı Volga'yı ve Oka'yı tanıdığı iki kaynaktan oluşur. Onlar birleştikten sonra, nehir Hippic Dağları'na ve Azak Denizi'ne düşen Tanais Nehri'ne “bir kol gönderir” ulaşır. Rha daha sonra (Kerevniya Dağları'nın yakınından doğuya döner), doğudan gelen iki nehrin sularını alır (Kama ve muhtemelen Samara) ve Türklerin Atıl ya da İtil olarak adlandırdığı “yetmiş kollu” bir nehir oluşturur. Onun ortasında Baslk halkının, kışın geldikleri zaman doğudan ve batıdan (onlara) saldıran Hazarların ve Başkırtların güçlü halklarından sığındıkları bir ada vardır. Oraya gelen Baslk ulusunun, erkeklerinin ve hayvanlarının çok sayıda olmasından dolayı orası siyah olur ve bu yüzden burası Kara Ada olarak adlandırılır. Batlamyus burasını Crow A da (Karga Ada) olarak adlandırır. İtil Nehri'nin kolları adadan geçip tekrar birleşir ve Sarmatya'yı İskitlerin topraklarından ayırarak Hazar Denizi'ne ulaşır⁵².

Volga'nın tanımı açık bir şekilde eldeki modern bir harita ile yapılmadı yine de bu tanım açık ve tutarlıdır. Yazar, “yetmiş kollu” İtil'i oluşturan sayısız akarsu ile Yukarı Volga'nın iyi bir kavramına sahiptir. Onun, Yukarı Volga ile Don arasındaki

⁴⁹ C. Zuckerman, “Jerusalem as the Center of the Earth in Anania Şirakac'i's Aşxarhac'oyc' in R.R. Ervine, M.E. Stone & N. Stone (eds), *The Armenians in Jerusalem and the Holy Land*, Leuven 2002, ss. 255–274.

⁵⁰ C. Zuckerman, “. PROPOS DU LIVRE DES C.R. MONIES, II, 48: I. Les destinataires des lettres impériales en Caucasic de l'Est. II. Le problème d'Azia/Asia, le pays des Ases. III. L'Albanie caucasienne au xesi.cle.” *Travaux et Mémoires* 13, 2000, ss. 531–594, bkz. ss. 553–554.

⁵¹ *Armenian Geography*, ed. Soukry, ss.17 ve 25–26; tr. Hewsens, ss. 48 ve 55.

⁵² *Armenian Geography*, ed. Soukry, s. 26. Hewsens, s. 55, çeviriler: “Ortasında Baskların, kış boyunca doğudan ve batıdan gelen Hazarlardan ve Başkırtlardan sığındıkları bir ada vardır. Akın eden ve siyah görünmesini sağlayan Baslk ulusu, adamlar ve hayvanlarının sayısından dolayı Kara Ada olarak adlandırılır. Batlamyus, Kargalar Adası olarak adlandırır. İtil'in kolları birleşir ve İskitlerin toprağından Sarmatya'yı bölen Hazar Denizi'ne girer.”

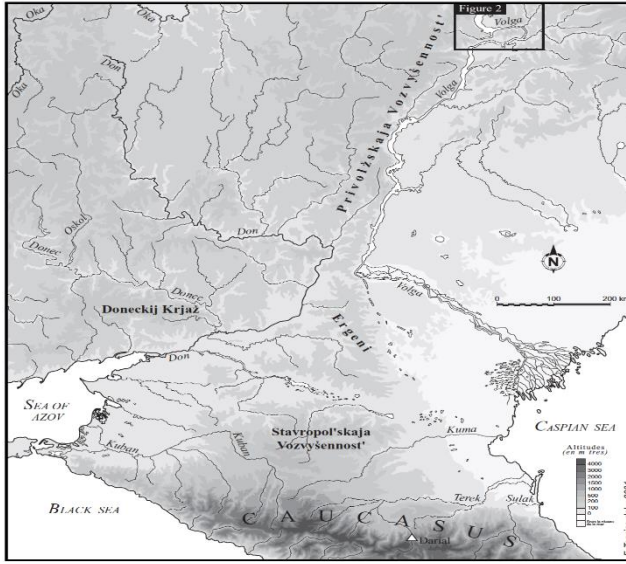
bir bağlantı algısı her iki nehrin havzaları arasında bulunan eşyaların kolay hareket ettiğini yansıtır⁵³. Ayrıca o, Volga'nın orta ve alt yollarının -aslında Sarmatya'yı İskitlerden ayıran- önemli kollara sahip olmadığını biliyor. Bu yüzden çok basit olan bu metnin, her zaman söylediklerinin tersini ifade etmek için alınması hayret vericidir. Yazar, bir akarsu da denize akan çok sayıda kolların oluşturduğu bir nehri tanımlamasına rağmen, metnin tüm yorumcuları onu Volga'nın deltasına yani, Hazar Denizi'ne akmadan önce birçok kollara ayrılan bir nehre uyguladılar. Bunun nedeni, hiç kimsenin Volga'nın orta sahasında büyük bir ada bulamamasıdır. Buradaki problem, Baslk halkının konumu ile alakalıdır.

Anania Shirakatsi'nin Baslk olarak adlandırdığı halk, -kısa versiyonunda daima Barsilk şeklini kullanır- ilk kez 550'ler bağlamında Barselt adı altında anılır. Theophylactus Simocatta'ya göre bu insanlar, Pseudo-Avarlara boyun eğen On Ogur ve Sabirlerle alakalıdır⁵⁴. Bu atf onların oturdukları yer hakkında bir belirsizliğe yol açar. Ülkeleri hakkında söylenmiş en son ki söz, onları Alanlar olarak tanımlayan Suriyeli Michael'in geç on ikinci yüz yıl kroniğinde yer almaktadır: “Alan ülkesi Bersâlia”⁵⁵. Bu atf imparator Mauricus'un yönetimi altındaki Roma topraklarında üç İskit kardeş -onlardan ikisi Hazarlar ve Bulgarlar olarak adlandırılır- hakkındaki bir efsanenin parçasıdır.

⁵³ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, ss. 153–154, pasajı çevirir ve Batlamyus ile karşılaştırır, V, 8, 7-8 ed. C. Müller, I,2, Paris 1902, s. 913. Fakat Ananian'ın Volga tanımı sunduğu yeni bilgiler nedeniyle -o doğrudan kullanmaz fakat İskenderiyeli Pappus'un 4. yüzyıldaki derlemesini kullanmaktadır, bkz. Hewsen (alıntı n. 48), ss. 28-32- Batlamyus'tan çok farklıdır. Batlamyus'un tanımındaki unsurlar, oldukça özgür bir şekilde Anania tarafından tekrar kullanılır: bu yüzden Batlamyus'un Korax Dağı-Kargasına Orta Volga'daki Karga Ada adını verir. S.T. Eremjan, Rasselenie gorskih narodov Kavkaza po Ptolemeju i “Armjanskoj geografii” VII v., in Trudy VII mezhdunarodnogo kongressa antropologičeskih i etnografičeskih nauk, VIII, Moscow 1970, ss. 400–409, bkz. ss. 401–402, Ananian'ın bir “kol” aracılığıyla Volga ve Don arasında bir bağlantı kavramını, Don'u Volga'nın bir kolu olarak sunan Volga'nın “iki kola ayrıldığı” düşüncesi ile karıştırır. Eremjan ayrıca, Ananian'ın Samara Dirseği'nin üstünde çok yüksek bir bağlantı “kolu”nu ve onun için Volga'nın modern deltasının altına konumlandırmaya çalıştığını kabul etmiyor.

⁵⁴ Theophylactus Simocatta, *Historiae*, VII, 8, 3, ed. C. de Boor with additions by P. Wirth, Stuttgart 1972, s. 258; tr. Michael & Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford 1986, s. 190.

⁵⁵ Michel le Syrien, *Chronique*, ed. tr. J.-B. Chabot, vol. II (çevirinin), Paris 1901, s. 364. Bu hikâye, Bar Hebraeus'un geç 13. yüzyıl kroniğinde tekrar yazıldı. Barsil ve Alanların birliği, Movses Xorenac'i tarafından yaratılan efsaneye geri dönebilir, II, 52 ve Ermenistan'da yerleşmiş olan Alan ve Basilkler arasında meydana gelen bir evlilik hakkında bkz. Moses Khorenats'i, *History of Armenia*, tr. R.W. Thomson, Cambridge Mass.- London, 1978, s. 200.

Genel Harita

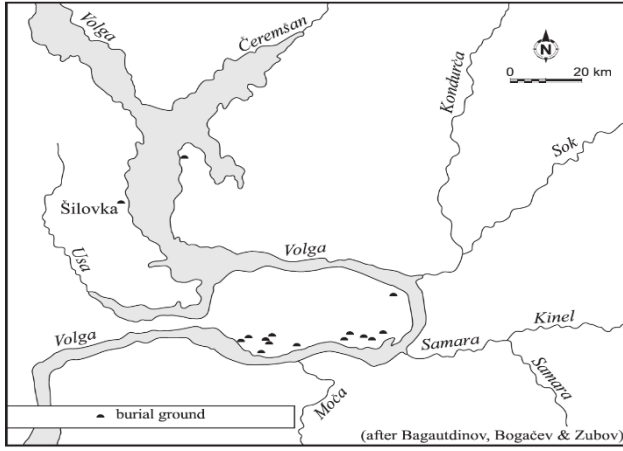
Bu efsane, Hazarologlar tarafından farklı olarak rasyonelleştirilmiştir. Bu sürecin bir parçası olarak Bersalia ülkesi, Alania'dan ayrıldı ve M. G. Magamedov tarafından “Hazarların beşiği” olarak tanımlanan Kuzey Dağıstan'daki Terek ve Sulak akarsularının arasına, doğuya taşındı. D. M. Dunlop gibi diğerleri, *Ermeni Coğrafyası*'na saygı göstererek “mevcut notların... Barsilia ve burada yaşayanları Kafkasya'nın doğu ucunda küçük bir bölgeye sınırlamamıza izin vermez” ve A. P. Novosel'cev gibileri ise, Aşağı Volga ile birlikte Kuzey Kafkasya'nın orta ve doğu parçasında mega bir Barsilia'yı kapsayan büyük bir bölge tasarlar⁵⁶. Fakat bu hatalı düşünce çok kötü bir kanıtla dayandırılır. Tutarlı coğrafi veriler Barsilia'yı, Alania'ya 1000 km'den fazla bir mesafeye yerleştirir.

Ermeni Coğrafyası'sı “Hazarların ve Başkırtların (diğer bir deyişle, B[o]wšxk'=Bušxk) güçlü halkını” Baslk'ların düşmanları ve komşuları olarak adlandırıyor. Başkırtların aynı halkı, İskit girişinde İtil Volga'nın doğusunda İskit sakinleri olarak listelenir. Bušxk'lar M. I. Artamonov tarafından, Başkırtlar⁵⁷ olarak tanımlanmıştır, onlar dokuzuncu-onuncu yüzyıl doğu kaynakları tarafından aşağı Kama'da bulunan Volga'nın Samara Dirseği (Sarmarskaya Luka) kuzeydoğusuna iyi

⁵⁶ M.G. Magomedov, Dagestan i strana Bersilija, in *Rannie bolgary v Vostočnoj Evrope, Kazan'* 1989, ss. 24–34 (bir bibliyografya ile birlikte), krş. V. Minorskij, *Istorija Širvana i Derbenda X–XI vekov*, Moscow 1963 (V. Minorsky'nin gözden geçirilmiş bir çevirisi, *A History of Sharvan and Darband in the 10th–11th Centuries*, Cambridge 1958), ss. 127–129; Artamonov (alıntı n. 5), ss. 130–132; Dunlop (alıntı n. 5), s. 44; Novosel'cev (alıntı n. 11), s. 79.

⁵⁷ Artamonov (alıntı n. 5), ss. 234–235.

bir şekilde yerleştirilmişlerdir⁵⁸. Başkırtların konumu, komşuları olan Baslk'ları Aşağı Volga'ya yerleştirmeyi zorlaştırıyor. Bu yüzden R. H. Hewsen, Artamonov'un alternatif bir kimlik önermeksizin Asya Sarmatlarının girişindeki Başkırt tanımını reddeder. Yine de o, İskit girişindeki aynı Başkırtları aslında sekizinci yüzyıldan önce bölgede görünmeyen Başkırtların batı komşuları olan Volga Bulgarları olarak tanımlıyor⁵⁹. Bu yüzden o, Başkırt halkını orta ve aşağı Volga boyunca uzatır. Dahası, Arap coğrafyacılar özellikle İbn Rüste (M.S. 920) ve Gerdizi, Volga Bulgarları'nın üç kabilesinden biri olarak Berşûlâ adını, onuncu yüzyıl sonundaki *Anonymous Relation*'a dayandırır⁶⁰.

Samara Luka/Samara Dirseği

⁵⁸ Bkz. Çevirmenin notları ile birlikte, A.P. Kovalevskij, *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921– 922 g.*, Kharkiv 1956, 130–131. A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*, Budapest 1999, s. 291, Onun “922 yılında Başkırtların yerleştiği bölgenin, Ural Nehri ve Kundurcha Nehri arasında olduğu (...) düzenli bir şekilde bir şekilde çizilebilir” iddiasını desteklemek için İbn Fadlan’dan alıntı yapar. Fakat yalnızca ikinci nehri (Ural’dan kuzeye akan) geçtikten sonra, İbn Fadlan Başkırt ülkesine ulaşır. Yazara göre Gaşkurt baskınları Cagan kadar güneye (Ural’ın hafif kuzeyine) ulaşabilirdi fakat bu halk kuzeyin çok daha uzağında yaşıyorlardı.

⁵⁹ Hewsen (alıntı n. 48), ss. 114–115 (n. 49) ve s. 236, krş. S. 246 (n. 77A) (J. Marquart’tan alıntı).

⁶⁰ İbn Rusta (İbn Rusteh), *Les atours pr.cieux*, tr. G. Wiet, Cairo 1955, s. 159; A.F. Martinez, Gerdizi’nin Türkler hakkındaki iki bölümü, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 1982, ss. 109–217, bkz. ss. 157–158.

Barsilia'yı tanıyan bilim insanları Barşûlâ'yı, Samara Dirseği'nin kuzeyine konumlandırır. Bu kanıttan hareketle Hewse, P. Golden'in çözümünü tercih ediyor, buna göre Barsilliler "belki de Hazar Devleti'nin oluşumu ile bağlantılı olarak ya da Arap-Hazar savaşlarından dolayı ikiye ayrılıyorlar".⁶¹ Fakat aslında Başkurtları uzatmaya ve Suriyeli Michael'in başıboş bir ifadesine kısmi bir şekilde uyum sağlamak için Başkurtları bölmeye değer mi?

Hem *Ermeni Coğrafyası* hem de Arap coğrafyacılar aslında orta Volga'daki Baslk/ Barsilk/Barşûlâ'yı Başkurtların yanına yerleştirmede çok açıktırlar. Ayrıca Baslk'ın İtil'i oluşturmak için son büyük kolların aktığı yer olan noktada Volga tarafından yaratılan büyük bir adaya sığındığı eski bir metin belirtir. Bu büsbütün Samara Dirseği'nin tanımıdır. Anania Shirakatsi dediği gibi modern bir harita ile çalışmadı ve bu yüzden onun Volga tanımı, en detaylı haritaların dışında hepsinin birbirinden ayrıldığı coğrafi bir gerçeği yansıtır. Haritaların çoğu Samara Dirseği'ni açık bir kavis olarak sunar. Onlar Volga'nın içine akan Usa nehrinin küçük kolunu dahil etmezler ve hemen hemen dirsek, yalnızca 2 km genişliğindeki bir kanal ile kuzeybatısında anakaraya bağlanmış, 200 km bir çevre uzunluğu olan bir adaya dönüşür. Baslk'ın sığınmış olduğu Samara Dirseği'nin bu konumu, Barsilia'nın konumunu doğru olarak gösterir.

Geleneksel ikametlerinin yaklaşık 1000 km kuzeyinde olan Barsilia'nın yeni konumunun çeşitli sonuçları vardır. İlk olarak, son zamanlarda yapılan araştırmalarda erken ya da proto-Bulgarlar olarak tanımlanan Samara Dirseği'nin nüfusu için kesin bir etnik etiket sağlar.⁶² On Ogurların komşuları Barselt-Barsiller, W. Tomaschek tarafından bir Bulgar kabilesi olarak tanımlanır⁶³ ve bu tanımlama şu an arkeoloji tarafından doğrulanabilir. Samara Dirseği'nin yedinci yüzyıl nüfusunu ve onun çevresini araştıran arkeologlar ayrıca bulguların heterojen karakterini de kaydederler: Gömülmüş eşyalar ve geleneklerin yanı sıra ölümlerin kafatası özellikleri. Bir antropolog için Samara Dirseği'nden elde edilen bir dizi kafatası için en iyi paralel kesinlikle

⁶¹ Golden tarafından özel bir bağlantıyı gerekçe göstererek, Hewsen (alıntı n. 48), s. 114 (n. 47). Golden, Arap coğrafyacılarının Orta Volga'daki Barşûlâ'sını "Bizans, İslam ve Arap kaynaklarının, erken Hazar tarihi ile ilişkili olan Kuzey Kafkasya bozkır alanlarındaki topraklar ve insanlar" Barsul/Barçul, Berzilia, Bersilia vb. olarak tanımlar (alıntı n. 7), s. 254.

⁶² G.I. Matveeva, *Mogil'niki rannix bolgar na Samarskoj Luke*, Samara 1997 (Dr. I. Gavritukhin, bu nadir kitaptan istifade etmemde bana çok nazik davrandı); R.S. Bagautdinov, A.V. Bogaçev, S.E. Zubov, *Prabolgary na Srednej Volge*, Samara 1998 (Bu değerli eserin bir kopyasını bana gönderdiği için Dr. Zubov'a çok minnettarım). Her iki çalışma da Samara Dirseği'nin bir haritasını sunar: İkincisi 10. yüzyılda Volga Bulgarları (Mezdureçenskoe gorodişçe) tarafından inşa edilen bir tahkimatın, Dirseği anakaraya bağlayan dar bir kanalın adadaki konumunu vurguladığını gösterir.

⁶³ W. Tomaschek, Barselt, in *Paulys Realencyclop.die der classischen Altertumswissenschaft*, III, 1, Stuttgart 1897, col. 28.

şaşırtıcı olmayacak derecede Orta Avrupa'daki 10. yüzyıl Hun kalıntılarıdır⁶⁴: bu kafatasları hiç kuşkusuz, çok yakın bir şekilde son Hunlarla ilgili olan Başkurtların varlığını kanıtlar. Samara Dirseği'nin kuzeybatısındaki Šilovka'ya oldukça yakın olan bir grup mezar, kazı yapan kişiler tarafından Dinyeper'in ve Azak Denizi'nin doğusunda oldukları iyi bir şekilde ispatlanmış, Bulgar olabileceklerine inandıkları ve tümüyle “Pereščepina-Šilovka horizon” olarak tanımladıkları ayırt edici bir mezar kültürü ile ilişkilendirilmiştir⁶⁵. Aksine, A. I. Ajbabin (B. I. Marsak'tan sonra) aynı kültürü Pereščepina-Voznesenka olarak tanımlamış ve onu erken Hazarlara atfetmiştir⁶⁶. Samara Dirseği'nde arkeologlar tarafından keşfedilen kültürel ve etnik karışım, *Ermeni Coğrafyası*'nın tanımına kesin bir şekilde uymaktadır.

Barsilia'nın yeni konumunun Hazar tarihi üzerindeki çıkarımlarını değerlendirmek için, *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun ve kısa versiyonları arasındaki karşılaştırmaya devam etmeliyiz. Uzun versiyonunda Asya Sarmatlarına ayrılmış bölüm, Sabirlerin ötesinde Volga'nın doğusuna yerleşen Türk halklarından bahseder. Ayrıca “Hakan, onların kralıdır ve hakanın eşi Hatun ise onların kraliçeleridir” ifadeleri yer alır. Gözden geçirilmiş kısa versiyonun paralel bölümünde Hazarlar, görünüşe göre en kuzeyde yaşayan Asya Sarmatlarında yaşayan kabile listelerinde yer almalarına rağmen, Türklerden artık bahsedilmemiştir. Daha da önemlisi, Türklerin kağanı ile ilgili bilgi şu ifade ile değiştirilir: “Kuzey'in kralı, Hazarların hükümdarı hakanıdır. Hakanın eşi kraliçe ya da hatun, Barsilk ulusundandır.” Uzun versiyonda tanımlanan askeri girişimler, yeni bir etnik ittifakın doğumunu verir. Dahası, Hazar hükümdarı da Türklerin hükümdarına ait en yüksek rütbe olan kağan unvanını taşır. Kısa versiyondaki yeni öğeler, 670 gibi erken bir tarihi sunabilirdi. Bu yüzden *Ermeni Coğrafyası* Hazarların yükselişinin yarattığı değişimlerin dinamikleri hakkında bize gerçek bir fikir verir.

İki Bizans kronikçisi olan Patrik Nicephorus ve Theophanes Confessor, en geç M.S. 720'de oluşturulan ortak bir kaynağa geri giderek Hazarların ortaya çıkışının bir açıklamasını sunarlar. Çevirisi daha dolu ve orijinaline daha yakın olan Theophanes'e göre, “Hazarların büyük ulusu Bersilia'nın iç derinliklerinden, yani İlk

⁶⁴ Bagautdinov tarafından alıntılanan, I.R. Gazimzjanov, Bogačev, Zubov (alıntı n. 62), s. 169; krş., daha genel olarak, a.g.e., ss. 167–172.

⁶⁵ Bagautdinov, Bogačev, Zubov (alıntı n. 62), ss. 156–162.

⁶⁶ Pereščepina-Voznesenka tipi buluntularından (Ajbabin'in analizi, Orta Volga buluntularına dayanmıyor) bahseden, A.I. Ajbabin, *Etničeskaja istorija rannevizantijskogo Kryma*, Simferopol 1999, ss. 171–185. Aksine, I. O. Gavritukhin Pereščepina ve Voznesenka tipi bulgularını ardışık iki farklı nüfus ve kültüre atfeder, bkz. I.O. Gavrituxin and A.M. Oblomskij, *Gaponovskij klad i ego kul'turnoistoričeskij kontekst*, Moscow 1996, ss. 89, 92 ve 274, fig. 90. Bu analizde, Hazarların varlığını ortaya koyan Voznesenka tipi bulgulardır. [bkz. C. Zuckerman editörlüğünde I. Gavrituhin (Fransızca) ve A. Ajbabin (İngilizce) tarafından verilen katkılar, *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, Paris 2006, ss. 13–30 ve 31–65.]

Sarmatya'dan ortaya çıkar ve Pontus Denizi'ne kadar denizin ötesindeki tüm ülkeleri fethederler; onlar bugüne kadar tam saygı duydukları İlk Bulgar reisi Batbayan'a <Kubrat'ın en büyük oğlu> boyun eğdirdiler (...)”⁶⁷. Böylece “Hazarların büyük ulusu” Barsilia fethedildikten sonra -Ermeniler gibi- Bizanslıların görüş alanına girdiler. Birçok bilim insanı, Hazar Kağanlığı'nın yaratılmasını Barsil'in birleşmesi ile aynı zamana denk geldiğini ve onların ülkelerinde meydana geldiğini kabul eder ancak onlar, Barsilia'yı Hazar'ın Batı'sında ya da Kuzey'inde konumlandırırken Hazarların devlet olmasının Kuzey Kafkasya kökeni üzerinde duruyorlar. Şu an biz, burada 7. yüzyılın başında Kuzey Kafkasya'daki Hazar varlığını haklı çıkarmada bu sonu desteklemek için az kanıt olduğunu görüyoruz (yukarıda geçen). Hazarlar Orta Volga'dan gelirler ve muhakkak ki yalnız değillerdir. Bastırılmış Barsilia ile hızlı siyasi uyum, ikincisinin güneye hareket eden Hazar topluluğunun bir parçası olduğunu ileri sürmektedir. Eğer öyleyse, Hazar arkeolojisinin uzun süreli muamması ve el-İstahri'nin, karanlık ve aydınlık⁶⁸ olmak üzere Hazarlar hakkındaki iki tür gizemli kanıtı olası bir çözüm bulmaktadır. Kuzey Kafkasya ve Pontus bozkırlarını fetheden Hazar fatihleri, güçlü bir Barsilian (Bulgar) unsurundan oluşmaktaydı. Barsiller yeni ülkede hiç kuşkusuz Hazarlar olarak kabul edildiler.

Hazarların, Hazar'ın Kuzeybatısında Görülmesi: Ne zaman?

Henüz 555 yılında, Hazarların ismi Mytilene'li Zacharias'ı *Kilise Tarihi*'nin Süryani uyarlamasındaki coğrafi ekinin anonim yazarı tarafından bilindiği görünmektedir (yukarıda adı geçen). Eğer Hazarlar 13 halktan bir tanesi ise “çadırlarda yaşamak”, onlar Ural sırtının güney kesiminin batısında göçebe olmalılar: Yeni oluşan Türk kağanlığının çevresinde, Fin-Ugor dünyasının kenarında, orman ve bozkırların sınırında ve Fin-Ugor ve Türkler arasında yakın temasların Hun halkını doğuracağı bölgede. Fakat güneye doğru Hazar genişlemesi sadece bir asır sonra başlar. Arkeolojik kazıların ve çeşitli çağdaş metinlerin ortak bulgusu onların hareketlerinin koşullarını ve kronolojisini gösterir.

Samara Dirseği mezarlarında kazı yapanlar, en eski anıtları 7. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirirler. R.S. Bagautdinov, A.V. Bogaçev ve S.E. Zubov, bölgenin ilk nüfusunun yerleşim alanının büyük çoğunluğunun, -Slavlara atfettikleri İmen'kovo kültürü- Orta Volga'ya doğru ilerleyen Kağan Kubrat önderliğinde makul bir şekilde güçlü bir Bulgar kabile konfederasyonunun oluşturulması ile ilgili olan “proto-Bulgarları”nın baskısı altında M.S. 600 yılında kaybolduğunu doğrularlar. Bu analiz, İmen'kovo kültürünün 7. yüzyıl içerisinde yaşadığına inanan G.I. Matveeva tarafından karşı çıkılan ardışık iki nüfus arasında yarım yüzyıllık bir boşluk yaratıyor⁶⁹. -Barsiller olarak tanımladığım- “proto-Bulgarlar”ın göçü, muhtemelen Kubrat'ın gücünün

⁶⁷ Theophanes, ed. De Boor, s. 358, tr. Mango, s. 498; Nicephorus 35, ed. tr. Mango, ss. 88-89, bkz. ortak kaynaktaki sayfalar, 15-16

⁶⁸ El-İstahri'nin tanımı, Dunlop tarafından tercüme edilmiştir. (5. atf), s. 96.

⁶⁹ Bagautdinov, Bogaçev, Zubov (alıntı n: 62), ss. 167-170; Matveeva (alıntı n: 62), ss. 88-89.

zirvesinde 640-650'lilerde meydana geldi. En geç 660'ların sonuna kadar bu genişleme girişimi Bulgar kabilelerini Başkurtlar ve Hazarlar ile çarpışmaya getirdi.

Barsiller Hazarlar tarafından en sonunda hüküm altına alınmasına rağmen, bu durum kısmen Kubrat'ın oğlu Asparuh önderliğindeki Bulgar topluluğunun çok güçlü bir parçası olabilir. *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun versiyonuna göre, Asparuh Hazarlar tarafından yıkıldı ve Hippic Dağları'ndan Tuna'nın deltasına bir "adaya" kaçtı (yukarıda adı geçen). Hippic Dağları için iki ana tanımlama önerilir. M.I. Artamonov bu adı, Ergeni'nin yüksek tepelerine ve Kubrat'ın Bulgarlarının merkezi olan Kuban ovasının kuzeyi Stravropol'un yükseltilerine bağlar. Aksine, V.F. Gening, Doneckij Krjaž olarak tanımlanan sitenin adının daha batıda bir yer olduğunu savunuyor⁷⁰. İkinci bir görüş ise, Volga'yı doğuya çeviren Ceraunian Dağları'ndan önce Hippic Dağları'ndan bahseden Anania Shirakatsi'nin iyi bilgilendirilmiş tanımı ile daha uyumludur. "Hippic Dağları'na yakın" olan yerde Volga'yı Don'a bağlayan "kol" akar; Azak Denizi'nin içine akan 5 nehrin kaynakları Hippic Dağları'nda konumlandırılmıştır. Aslında Anania'nın Hippic Dağları'nı Doneckij Krjaž ile sınırlandırmamak muhtemelen en iyisi olabilirdi fakat Don Nehri'nin kolları tarafından delinmiş Voronež yakınındaki Belogor'e tepeleri dahil daha ziyade onları Privolžskaja Vozvyšennost'un güneybatısındaki alçak platonun bir parçası olarak düşünür. Asparuh, Hazarlar tarafından kontrol altına alınıp ve tahrip edildiği yer olan kuzeye çok daha uzak bir yerden ulaşmış olabilirdi. Samara Dirseği bölgesinde oturan Barsiller, bu analizde ayrılmış bir atılım olarak değil fakat kuzeyde Bulgar kabilelerinin geniş bir yayılmasının bir parçası olarak ortaya çıkacaktı. Bu hareket Hazarlar tarafından bir saldırı ve tehdit olarak algılandı. Çoğunlukla Bulgar konfederasyonu üzerindeki Hazar saldırısının ilk aşaması olarak görülen Asparuh'a karşı bu zafer, aslında bir savunmaydı. Fakat bu Hazarlara potansiyel bir genişleme yolu gösterdi ve başarılı güney seferlerini tetikledi.

Asparuh, Hazarları çok büyük bir askeri güç olarak gören *Ermeni Coğrafyası*'nın uzun versiyonunun (660 ve 665 arasında)⁷¹ orijinali oluşturulmadan önce, Hazarlar

⁷⁰ Artamonov (alıntı n. 5), ss. 172 (Hippic Dağları'nın Ergeni kimliğinin Batlamuyus'ta uzun bir tarihi vardır - bkz. Müller, alıntı n. 53, s.913); Nicephorus ve Theophanes, Asparuh'u Tuna'nın kuzeyindeki (Anania'nın Piwki adası) Oglos bölgesindeki yerleşiminden bahseder fakat geldiği yerden ya da Hazar yenilgisinden bahsetmezler.

⁷¹ Nicephorus ve Theophanes ortak kaynağına göre Hazarlar, babasının ölümünden sonra Asparuh ile savaştı. Eğer birisi Kubrat'ın ölüm yılını 665 olarak kabul ederse, onun yenildiği yılı biraz ileri bir tarihe koymak zorundadır. Bkz. I. Božilov, H. Dimitrov, Protobulgarica (zametki po istorii protobolgar do serediny IX v.), Byzantinobulgarica 9, 1995, ss 7–61, (32–33. sayfalarda); krş. Golden (alıntı n. 7), s. 245. Theophanes'e göre Kubrat, batıda son yıllarını (663-668) yaşayan, en iyi şekilde Constans II (641-668) olarak bilinen "Batılı Constantine" günlerinde öldü; bu Kubrat'ın, Constantine'nin batıda olduğu sırada öldüğünü ifade eder. Fakat bu yorum, zorakidir. Constantine'nin "Batılı" olarak nitelendirilmesinde yazar, basit bir şekilde onu aynı isimli (sestes) oğlundan ayırmak istiyor.

tarafından yenildi. Aksine, Juanşer'in Kasidesi 662 yılında imparator II. Constans'ın 19. yılında (659/660) bölgeyi ziyaret ettikten 2 yıl sonra Transkafkasya'da bir Hazar istilasından bahseder. Alban prensi işgalcileri tek başına yendi ve onları Kafkasya'nın ötesine attı. Bu bilgiyi değerlendirmek için, yukarıda yeniden yapılandırıldığı gibi kuzey kabileleri için Kaside'nin kaynaklarını sistematik olarak gözden geçirmeliyiz.

İlk olarak, Heraclius'un müttefiklerinin gelişigüzel bir şekilde Hazarlar ve Hunlar olarak tanımlandığını hatırlamalıyız (yukarıda adı geçen). Bu karışıklık şaşırtı vericidir çünkü 7. yüzyılda Albanya'da, Hunların adı belirsiz 5. yüzyıl istilacıları için kullanılmadı fakat Hunların adı Derbent'in kuzeyinde yaşayan yakın ve iyi bilinen halk için kullanıldı⁷². Ayrıca Kaside, 660'da Juanşer'in ününün çok geniş bir alana ulaştığını, hatta Türkistan kralının bile ondan sevgi ve barış işaretleri beklediğini iddia eder (II, 22). Juanşer'in ününün kağana ulaşabildiği şüphelidir, çünkü sadece Çin kaynaklarına göre Batı Türk Kağanlığı yıllar süren düşüşünden sonra 659 yılında Çinliler tarafından yıkıldı⁷³. Sonraki bölüm (II, 23), 662 yılındaki durdurulan Hazar istilasını tanımlar. Bölüm II, 26'da, Hunların kralı 665 yılında Albanya'yı istila eder ve hiçbir Pers kralı "Türkistan kralı ile şahsen görmemiş olmasına" rağmen Juanşer, korkmadan onunla buluşmaya gider. Bu buluşmadan etkilenen Hun kralı Juanşer ile uzlaşır ve kızını Juanşer ya da onun en büyük oğlu ile evlendirir⁷⁴. Bundan sonra, halifenin Alban kralına olan saygısı önemli ölçüde artar çünkü o bu evlilikle ilgili bağlantısının Juanşer'e Türkistan kabilelerini her an serbest bırakmasına izin verdiğini bilmektedir (II, 27).

Juanşer'in hükümdarlığının ilk yılları boyunca Türk kağanlığının batması, Kaside'deki etno-politik karışımı açıklar. Bir zamanlar kağanın mütevazi bir tabiisi olan Kuzey Kafkasya Hunlarının hükümdarı bağımsızlık kazanmış olmalı ve Juanşer, kayınpederinin ihtişamını arttırmak için Türkistan kralını övgü yazarları aracılığıyla asimile ettirir. Hunların Hazarlarla ilişkisi kabile karışımının bir parçasıdır. Anania Shirakatsi *Coğrafya*'sını gözden geçirdiği yaklaşık 670 yılında, Kaside'nin yazarı Türkistan şefinin şimdi güçlü bir kabilesinin olduğunu bilmektedir. Heraclius'un askeri seferinin tanımlanmasında olduğu gibi, Hazarlar=Hunlar Türklerin yerini alırlar ve sınırlar Hazarlar, 662 yılında Hunların yerini almış olmalıydılar. Övgü yazarının tutarsız etnik terminolojisi, Juanşer'in tek başına kolay bir şekilde karşı koyabileceği küçük bir istilayı Hazarlara atfetmek için sağlam bir dayanak değildir. Kaside'nin önemi, 670 yılına kadar Hazarların Transkafkasya'da huşu içinde bulunduğu ve tutulduğu ifadesinde yer almaktadır.

Yukarıda önerildiği gibi, 8. yüzyılın başlarında Albanya tarihinin bir parçası olan piskopos İsrail'in hikayesi bizi daha sağlam bir zemine koyar. Juanşer'in evliliği ile alakalı olarak Kaside'deki Hunların anonim "kralı"nın adı Alp'-ilit'uer'dir (bölüm 36) ve İlit'uer, (en iyi şekilde ilteber) Türkistan'da Hazarlar ile gerçekleştirilmiş pek çok

⁷² Bkz. Golden, (alıntı n. 7), ss. 106-108

⁷³ Bkz. Golden, (alıntı n. 7), s. 136.

⁷⁴ El yazmalarının ayrıldıkları ikinci nokta için bkz. Akopjan (alıntı n. 18), s. 200.

cesurca şey için kazanılmış gerçek bir unvan olarak açıklanır (bölüm 41). Bu metinde Hunların hükümdarı asla -hakimiyeti ima eden- kasidedeki bir kral tarzında değildir fakat halkının büyük bir prensidir. Bu belirtiler, Juanşer suikastından sonra Hunların onun intikamını almak için ilk kez Albanya'yı istila ettiği ve daha sonra kendilerini Alban piskoposu İsrail'in vaftiz etmesine izin verdikleri 682-684 yılının olayları ile alakalıdır. Metin Türkistan'ın yeni şefi ve böylece Türk kağanlığının halefi olarak Hazarların imajını doğrular. Daha da önemlisi, metin 680'lerin başlarına kadar Hazar İmparatorluğu'nun onun hiyerarşisine bağlı kabileler ile Kafkasya tepesine ve doğudaki Albanya sınırlarına ulaştıklarını belirtir. Batı'da, 654-659 arasında basılan bir *foliis*, İstanbul Boğazı'nın Hazar fethinin bu tarihler arasında olduğunu verir⁷⁵.

685'de Hazarlar, hiç kuşkusuz ilk kez Transkafkasya'yı işgal ettiler. Bu istila, II. Justinian'ın ikinci yılında oluşturulan (686/7) kısa bir Ermeni kroniğinde açıkça bir dizi kaynaktan açıklanmıştır; Anania Shirakatsi'ye atfedilen, son zamanlarda Pilon (Philo)'a atfedilmiştir⁷⁶. Aynı istila muhtemelen Movses Xorenac'i'nin *Ermeni Tarih*'inde, Derbend'in Transkafkasya'ya geçiş yolunu istila eden "kuzeyin ev sahiplerinin Hazarlar ve Badsilk'in birleşik halk" olarak tanımlanmasına ilham vermiştir⁷⁷. 686/7 yılındaki kronik, Ermeni, Gürcü ve Alban ordularının Hazarlar tarafından Ağustos 685'te olağanüstü bir yenilgi aldığını belirtir. Daha da önemlisi metin, saldırının Araplara karşı olmadığını ve onlara zarar vermediğini açıkça ortaya koymaktadır: aslında, Transkafkasya'nın Hristiyan ulusu herhangi bir durumda bölgede bir ordu bulundurmuyan Araplara vergi ödemeyi durdurmuştu⁷⁸. Hazar baskınından bir yıl sonra, II. Justinian Ermenistan, İberya, Albanya, Boukania (yani

⁷⁵ Bkz. Ajbabin (alıntı n. 66), ss. 185-187, krş. aynı yazar, "Xazaraskij sloj v Kerçi," *Materialy po arxeologii, istorii i etnografii Tavrii* 7, 2000, ss. 168-185, bkz. ss. 168-169. Ajbabin yangını Asparuh'un kaçışına ve Kuzey Pontus'ta büyük bir yıkıma neden olan -Nicephorus ve Theophanes'te yer alan bir tarih- 679-680 tarihli farz edilen Hazar saldırısı ile ilişkilendiriyor. Fakat Theophanes'te, AM 6171 (678/9) tarihi, Tuna'nın karşısından Bizans topraklarına Bulgar göçlerinin yaklaşık bir tarihi olarak yer alır; Tuna'nın kuzeyine ilk kez yerleşmeleri için onları kışkırtan Hazarlar ile çatışmalarının tarihi hakkında hiçbir belirtir yoktur.

⁷⁶ Bu metin, Anania'n çalışmasında tekrara düzenlenmiştir: Tartışılan pasaj için, Anania Şirakac'i, *Matenagrut'yun*, ed. A.G. Abrahamyan, Erevan 1944, bkz. s. 399; H. Bart'ikyan tarafından Pilon'a atfedilen, Anania Şirakac'un "Zamanakagrut'yan" ew nra banak'ali harc'i şurjé, *Banber Matedaruni* 8, 1967, ss. 55-77.

⁷⁷ Movses Xorenac'i II, 65, tr. Thomson, s. 211 (Movses tarafından tanımlanan olaylar Roma kronoloji ile ilgili olabileceği ölçüde, bu istila 2. yüzyılın sonunda gerçekleşir). Hazarlar ve Barsillerin birleşimi 7. yüzyılın sonlarındaki tarihsel gerçekliğin bağımsız bir hatırlatması olabilir fakat ayrıca yazarın kaynaklarından bir tanesi olarak gösterilen *Ermeni Coğrafyası* ile tanışmasından dolayı da olabilir (bkz. *Tarih*'in 8. yüzyıl tarihi hakkında, Thomson's introduction, ss. 51-52, krş. ss. 56-61).

⁷⁸ Bu nokta bazen iyi bilgili bilim insanlarının gözünden kaçır, özellikle J. Laurent ve M. Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Lisbon 1980, s. 127.

Moukania=Mukan) ve Azerbaycan'ın karşısındaki son iki yer ola Medya'yı hükmü altına almış strategos Leontius komutası altında bir ordu gönderdi⁷⁹. Bizans'ın 688 yılında II. Justinian tarafından bizzat Ermenistan ziyaretini içeren doğu macerası, 692'de Sebastopolis/Sulusaray yakınındaki Araplar tarafından Bizans yenilgisine kadar sürdü. Burada Bizanslıların, direnecek durumda olsalardı, orada yaşayan halkın kendilerine boyun eğmedikleri bir bölgeyi teslim etmek için Hazarlardan büyük ölçüde fayda kazandıklarını inkâr etmenin yolu olmayacaktı. Bu, Hazar ve Bizans askeri seferlerinin önceden düzenlendiğinin bir kanıtı değildir fakat bu muhakkak, II. Justinian'a gelecekteki ittifakın potansiyel bir faydasını göstermesi için yeterlidir.

Bizans-Hazar işbirliği, Hazarların Kuzey Kafkasya'da ve Pontus bozkırlarında görünmesinden çok kısa bir zaman sonra görünmüştür. Çeşitli ve sık sık özgün şekiller alır. En çarpıcı durum Hazarların 7. yüzyılın son çeyreğinde nüfuz ettiği Kırım'dır. Onlar bölgedeki tek güçlü ordu olmasına rağmen, imparatorluğun geleneksel kuzey kalesi olan Herson'dan Bizans yönetimini çıkartamadılar. II. Justinian, 695'te devrilmesinden sonra, Herson'a sürgün edildi. İlişkilerin gerildiği 710 yılında, Herson'da bir Hazar yöneticisi (tudun) gördük fakat kısa bir zaman sonra şehir barış içinde Bizans otoritesine geri döndü⁸⁰. Aynı zamanda Kırım'ın doğu sahilinde yeni bir şehir ortaya çıkıyor; modern Sudak, Sog'diyana. A.J. Ajbabin, bunu iyi nedenlerle Hazar kuruluşunu 7. yüzyılın sonu olarak düşünüyor⁸¹. Şehrin erken önemi son zamanlarda en erken 696-697 yılına tarihlenen muhtemelen çökmüş bir gümrük evinde bulunan Bizans mühürlerden tasdik edilmiştir⁸². Açıkçası, şehir baştan beri Bizans ile bir ticaret noktası olarak işlev görmekteydi.

Beklenildiği gibi, Hazarlar dönemin Bizans iç politikasıyla yakından ilgilidir. M.S. 700'de, onlar II. Justinian'a bir sığınak ve bir eş sağlıyorlar. İkinci ittifakını Bulgarlarla yaptığında, Hazarlar 711'de II. Justinian suikast yapan Filippikos Bardanes'in isyanını destekledi. III. Leo'nun oğlu Constantine, 732/33'te bir Hazar prensesi ile evlendi; bu mutlu olay Arapları istikrarsızlaştıran ve Bizans'a bölgedeki

⁷⁹ Theophanes, ed. De Boor, s. 363, tr. Mango, s. 507; krş. Zuckerman (alıntı n. 50), s. 536. Thenophanes Leontius'un askeri seferinin oluş tarihini 6178 olarak belirtir (1 Eylül 685-31 Ağustos 686), fakat II. Justinian'ın ikinci yılında oluşturulan (10 Temmuz 686-9 Temmuz 687) kronik onun hiçbir şeyini bilmez. Elde ettiğimiz bu tarihler, kroniğin -Hazar istilasından sonra başka bir olayın olmadığından bahseder- II. Justinian'ın ikinci yılında çok erken oluşturulduğunu kastediyor. J.F. Haldon, Leontius'un 688/9'daki askeri seferini hiç kuşkusuz II. Justinian'ın şahsen bölgeyi ziyareti sonrası ile karıştırıyor, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, s. 71.

⁸⁰ Kırım'daki Bizans-Hazar ortak yönetimi hakkında, bkz. A.A. Vasiliev, *The Goths in Crimea* (Monographs of the Medieval Academy in America 11), Cambridge Mass. 1936, ss. 81-87.

⁸¹ Ajbabin (Alıntı n. 66), s. 194

⁸² Bkz. V. Sandrovskaja, *Die neuen Funde an byzantinischen Bleisiegeln auf dem Krim*, *Studies in Byzantine Sigillography* 4, 1995, ss. 153-161, bkz. ss. 153-155; En son ki krş. E. Stepanova, *New Seals from Sudak*, a.g.e., 6, 1999, ss. 47-58.

bazı mülklerini kurtarmaya izin veren muazzam bir Hazar Transkafkasya istilası ile çakışmaktadır. Eğer biri II. Justinian'ın sürgündeki evliliğini yok sayarsa, bu Bizans tarihindeki ilk yabancı hanedan evliliği olur.

150 yıl boyunca Bizans'ın Hazarlardan daha yakın bir müttefiki olmadı. Dostluk, ortak düşmanları paylaşarak büyüdü: Hazarların, Derbent'te karşılaştığı Araplar ve Asparuh'un yenilgisini unutmayan ve Trakya'daki Bulgarlar 894 gibi geç bir tarihte, burunlarını keserek Bizans hizmetindeki seçkin bir Hazar alayından esirleri seçip ayırdılar⁸³. Bunun üzerine bu özel ilişki bozuldu ve yoğun bir nefrete dönüştü. Bu nefret, tamamen Hazarların dini seçiminden kaynaklanıyordu. Kim dinin siyasetten ayrı olabileceğini iddia etmeye cesaret edebilir ki?

Bibliyografya

Birincil Kaynaklar, Basımlar, Yorumlar, Kaynak Çalışmaları

Koleksiyonlar

Göckenjan, H. and I. Zimonyi, *Orientalische Berichte u'ber die V.lker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Gayhânî-Tradition*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd. 54 (Wiesbaden, 2001).

Kalinina T.M., *Svedenija rannix učenyx Arabskogo Xalifata (Drevnejšie istočniki po istorii narodov SSSR)*. Teksty, perevod, kommentarii. (Moscow, 1988).

F. Kupfer, T. Lewicki, *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy* (Wrocław-Warszawa, 1956).

Lewicki T., *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. (Wrocław-Kraków-Warszawa, 1956–1988), 4 vols.

Pigulevskaja, N.V., *Sirijskie istočniki po istorii narodov SSSR* (Moskva-Leningrad 1941).

Zaxoder, B.N., *Kaspijskij svod svedenij o Vostočnoj Evrope* (Mosvka, 1962, 1967), 2 vols.

Zimonyi, I. (2005), *Muszlím források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhânî-hagyomány magyar fejezete* (Budapest, 2005).

Arap

Al-Balâdurî, Abû'l-'Abbâs Ahmad, *Kitâb Futuh al-Buldân* ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1895); ed. R.M. Radwân (Cairo, 1959).

⁸³ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, s. 358

Al-Balxî (Balhî), Abû Zayd Ahmad b. Sahl (= Mutahhar b. Tâhir al-Muqaddasî), *Kitâb al-Bad wa't-Ta'rîb*, ed. Ch. Huart (Paris, 1899–1916), 6 vols.

Al-Bîrîunî, Abû Rayhân Muhammad b. Ahmad, *Al-Atârr al-baqiyya 'an qurûn al-bâliyya*, ed. C.E. Sachau (Leipzig, 1878, reprint: 1923 and Baghdad, n. d).

Ibn A'tam al-Kûfî, Abu Muhammad Ahmad, *Kitâb al-Futûb* ed. M. Khân and M. al-'Abbâsî. (Hyderabad, 1968–1975), 8 vols., see also *Al-Futûh*, ed. S. Zakkâr (Beirut, 1412/1992), 3 vols.

Ibn al-Atîr, 'Izz ad-Dîn, *Al-Kâmil fi't-Ta'rîx. Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, ed. C.J. Tornberg (Leiden, 1851–1875, reprint: Beirut, 1965–1966, with differing pagination), 12 vols.

Ibn Fadlân, *Risâla*, ed. S. Dahhân (Damascus, 1960), A.Z.V. Togan (ed., Germ. trans. commentary), *Ibn Fadlân's Reisebericht in Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, XXIV/3 (Berlin, 1939), A.P. Kovalevskij, *Kniga Axmeda ibn Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921–922 gg.* (Xar'kov, 1956), facsimile edition of Mašhad ms. with Russ. trans.

Ibn al-Faḳîh *al-Hamadânî*, *Kitâb al-Buld'ân*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1885) [BGA, V].

Ibn Hawqal, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1873) [BGA, II], second ed.: *Kitâb Şûrat al-Ard. Opus geographicum auctore Ibn HauKal secundum textum et imagines codicis constantinopolitani conservatii in Bibliotheca Antiqui Palatii No. 3346 cui titulus est "Liber imagines terrae,"* ed. J.H. Kramers (Leiden-Leipzig, 1938), 2 vols.; *Kitâb Şûrat al-Ard* (Beirut, 1992).

Ibn Rusta, Abû 'Alî, *Kitâb al-A'lâq an-Nafîsa*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1892) [BGA, VII]; D. Xvolson, *Izvestija o xožarax, burtasax, bolgarax, mad'jarax, slavjanax i russax Abu-Ali Axmeda ben Omar ibn Dasta* (St. Peterburg, 1869), partial Russ. trans.

Ibn Xurdâbih, Qâsim 'Ubaydallâh b. 'Abdallâb, *Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik. Liber viarum et regnorum*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1889) [BGA, VI]

Al-Istaxrî, Abu Ishâq al-Fârîsî, *Kitâb Masâlik al-Mamâlik. Viae regnorum*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1870, reprint: Leiden, 1927) [BGA I]

Judah ha-Levi, *Kitâb al-hujja wa'd-Dalîl fi nasr ad-Dîn ad-Dalîl, Kitâb al-Xazar.*, see under Judah ha-Levi in Hebrew sources

Al-Mas‘ûdî, Abû’l- hasan b. al-Husayn, *Murûj ad-Dahab wa Ma‘âdin al-Jawhar. Les prairies d’or*, Arabic text and French trans. C. Barbier de Meynard and Pavet de Courteille (Paris, 1861–1877), 9 vols., second, revised edition by Ch. Pellat (Beirut, 1966–1979) 7 vols. (Arabic), second, revised French trans. (Paris, 1962–1997), 5 vols.

——, *Kitâb at-Tanbîh wa’l-Işrâf*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1894) [BGA, VIII]

Mu‘neccimbaşı (Munajjimbaşî), Ahmed b. Lûtfullâh, *Jâmi‘ ad-Duwal*, partial edition and English translation by V.F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband* (Cambridge, 1958), revised Russian translation: V.F. Minorskij, *Istorija Širvana i Derbenda X–XI vekov*, (Moskva 1963)

Al-Muqaddas. (al-Maqdîsî), Abû ‘Abdallâh, *Ahsan at-Taqâsîm fî Ma‘rîfat al-Aqâlîm. Descriptio imperii moslemici*, ed. M.J. de Goeje (Leiden, 1877, second ed. 1906) [BGA, III]; ed. M. Maxz.m (Beirut, 1408/1984).

An-Nadîm, Abu’l-Faraj Muhammad b. Ishâq, *Kitâb al-Fibrîst*, ed. G. Flu‘gel, J. Roediger (Leipzig, 1871), 2 vols., B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm* (New York, 1970), 2 vols.

At-Tabarî, Abû Ja‘far b. Jarîr, *Kitâb ar-Rasûl wa’l-Mulûk. Annales quos scripsit Abu Djafar ibn Djarir at-Tabarî*, ed. M.J. de Goeje et al. (Leiden, 1879–1901), 15 vols., see also *Ta’rîx at-Tabarî*, ed. M. Ibrâhîm (Cairo, 1962–1977), 11 vols.

Al-Xwârazmî, *Liber Mafâtih al’Olum*, ed. G. van Vloten (Leiden, 1895).

Al-Ya‘qûbî, Ahmad ibn Abî Ya‘qûb ibn Ja‘far ibn Wahb al-kâtib al-ma‘rûf bi-ibn Wâdih Ta’rîx, ed. M.Th. Houtsma (Leiden, 1883).

Yâqût b. ‘Abdallâh ar-Rûmî al-Hamawî, *Mu‘jam al-Buldân. Yacuts geographisches Wörterbuch*, ed. F. Von Wu‘stenfeld (Leipzig, 1866–1973), 6 vols., (Beirut, 1957), 5 vols.

Ermeni

Agat’angelos, Patmout’ivn Hayoc’, ed. G. Tēr-Mkrtč‘ean and S. Kanayeanç‘ (Tiflis, 1909, reprint: Delmar NY 1980), R.W. Thomson, *Agathangelos: History of the Armenians* (Albany, NY, 1976).

Ananias of Širak, *The Armenian Geography: Aġxarbac’oye‘ Mowsēsi Xorenac’voy: Géographie du Moïse de Coréne*, ed. trans. A. Soukry (Venice 1881),

R.H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak (Ašxarbac'oyc') The Long and the Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Beihefte zum Tu'bingen Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 77* (Wiesbaden, 1992).

Lewond, *Patmut'wn Lewondeay meci vardapeti Hayoc'*, ed. I. Ezeanc' (St. Peterburg, 1897), Lewond, *The History of Lewond*, trans. Z. Arzoumanian (Philadelphia, 1982), *Gbévond, Histoire des guerres et des conquêtes des Arabes en Arménie*, trans. V. Chahnazarian (Paris, 1858), *Istorija xalifov Vardapeta Gevonda, pisatelja VIII v.*, trans K. Patkanov (St. Peterburg 1862).

Movsēs Dasxuranc'i (or Kalankatuac'i): *Movsēsi Kalankatuac'woy Patmut'wn Aluanic' ašxarbi*, ed. M. Emin (Moskva, 1860, reprinted Tiflis 1912), *Movsēsi Kalankatuac'woy Patmut'wn Aluanic' ašxarbi, K'nnakan bnagire ev neražurjune Varaz Arak'eliani* (Yerevan, 1983), Movsēs Dasxuranci, *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, trans. C.J.F. Dowsett, London Oriental Series. Volume 8 (London, 1961), *Movses Kalankatuaci, Istorija strany Aluanke*, trans. Š.V. Smbatjan (Erevan, 1984).

Kirakos Ganjakec'i, *Patmut'wn Hayoc'*, ed. K. Melik'-Ohanjanjan (Yerevan, 1961).

Movsēs Xorenac'i (Khorenac'i), *Hayoc' Patmut'wn*, ed. S.T. Malxasyan (Yerevan, 1961), R.W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of the Armenians, Harvard University Armenian Texts and Studies, 4*, (Cambridge, Mass., 1978), J.P. and A. Mahé, *Moïse de Khoréne. Histoire de l'Arménie* (Paris, 1993).

Pseudo Movsēs Khorenac'i : see Ananias of Širak

Sebēos, *Patmut'wn Sebēosi Episkoposi i Herakln*, ed. T. Mührdatian (Constantinople, 1851), Sebēos, *Patmut'wn*, ed. G. Abgaryan (Yerevan, 1979), *The Armenian History attributed to Sebeos*, trans. R.W. Thomson, commentary by J. Howard-Johnston with the assistance of T. Greenwood, (Liverpool, 1999), 2 vols., French trans.: F. Macler, *Histoire d'Héraclius* (Paris, 1904), K. Patkanjan, *Istorija imperatora Irakla. Sočinenije jepiskopa Sebeosa pisatelja VII veka* (St. Peterburg, 1862).

Stepanos of Taron: *Stepanosi Taronec'woy Asolkan Patmut'wn tiežerakan*, ed. S. Malxasean (St. Peterburg, 1885), N. Emin, *Vseobščaja istorija Stepanosa Taronskogo Asox'ika* (Moskva, 1864).

Bizans

Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Eng. trans. J (Gy.) Moravcsik and R.J.H. Jenkins, CFHB 1 (Washington, D.C., 1967), *Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlennii imperiej* (Moskva, 1989).

Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Cerimoniis Aulae Byzantinae, ed. J.J. Reiske, CSHB, 2 vols. (Bonn, 1829–1830).

Menander Protector: *The History of Menander the Guardsman*, ed. trans. R.C. Blockley (Liverpool, 1985)

Nikephoros of Constantinople: *Nicephorus Patriarcha, Historia sintomos. Breviarium rerum post Mauricium gestarum*, ed. I. Bekker (Bonae, 1837), *Nikephoros Patriarch of Constantinople. Short History, Text, Translation and Commentary by Cyril Mango*, Dumbarton Oaks, (Washington, D.C., 1990) [CFHB 13].

Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès (Paris, 1981).

Priskos: Priscus in: R.C. Blockley (ed., trans.), *The Fragmentary Classicizing Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus* (Liverpool, 1981, 1983), II

Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, 2 vols. (Leipzig, 1883–1885, (reprint: Hildesheim 1963), *The Chronicle of Theophanes. An English Translation of anni mundi 6095–6305 (A.D. 602–813), with introduction and notes*, by Harry Turtledove, (Philadelphia, 1982), C. Mango and R. Scott, with the assistance of G. Greatrex, *The Chronicle of Theophanes Confessor* (Oxford, 1997).

Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, CSHB (Bonn, 1838).

Çin

Chavannes, E., *Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux* (Sbornik trudov Orxonskoj ekspedicii VI, Saint-Petersburg 1903), published together with his Notes Additionnelles (Paris, 1941).

Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Tu'rken (T'u-ku'e)* G.ttinger Asiatische Forschungen, 10 (Wiesbaden, 1958), 2 vols.

Shirota, S., “The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts” *AEM Ae* 14 (2005), pp. 231–261.

Lin Yang, “Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm” *AEM Ae* 11 (2000–2001), pp. 339–364.

Gürcü

D.M. Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints* (London 1956).

The Martyrdom of Abo of Tbilisi in: Jveli kartuli agiograf'uli literaturis jeglebi I, ed. I.V. Abuladze [Abulaje] Tbilisi 1964, I, 46–81, K. Schultze, “Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis,” *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, NF 13/4 (1905), pp. 4–41, P. Peeters, “Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis,” *Analecta Bollandiana* LII/1–2 (1934), 21–56, Lang, *Lives and Legends of the Georgian Saints*, pp. 115–133; M. Bíró, “Abo’s Georgian Vita,” *AOH* 31/2 (1977), pp. 247–260.

The Martyrdom of David and Constantine: C’amebai da ġuac’li c’midata da didebulta moc’ameta Davit da K’ost’ant’inesi in Čveni Saunje I, ed. K. Kekelidze (K’. K’ek’elije) (Tbilisi, 1960).

The Martyrdom of Šušanik: Mart’vilobai Šušanikisi (the title in Georgian, Armenian, Russian: *Jakov Curtaveli, “Mučeničestvo Šušanik. Gružinskij i armjanskij teksty izdal i issledovanijem, variantami, slovarem i ukazatelem snabdil Ilja Abuladze*), ed. I. Abuladze (Abulaje) (Tbilisi, 1938), P. Peeters, “Sainte Šoušanik, martyre en Arméno-Géorgie,” *Analecta Bollandiana* 53 (1935), pp. 5–48.

The Passion of Evstati (Eustace) of Mxçeta in Jveli kartuli agiograf'uli literaturis jeglebi, I, ed. I.V. Abuladze [Abulaje] Tbilisi 1964, I, pp. 30–45, “Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha. Aus dem Georgischen u’bersetzt von Dschawachoff (vorgelegt und bearbeitet von Hrn. Harnack),” *Sitzungsberichte der königlich Pruessischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, vol. XXXVIII (1901), p. 847, pp. 875–902.

Musevi

Abraham Ibn Daud, *Sefer Ha-Qabbalah. The Book of Tradition*, ed. trans. G.D. Cohen (Philadelphia, 1967).

Chwolsson, D. *Corpus inscriptionum Hebraicarum, enthaltend Grabschriften aus der Krim* (Sankt Peterburg, 1882).

Flusser, D. (ed.), *Sefer Yosippon*. (Jerusalem, 1978–1980), 2 vols.

Garkavi (see also Harkavy), A.J., *Skazanija evrejskix pisatelej o Xazarax i xazarском царстве, in Trudy Vostočnogo Otdelenija Imperatorskogo Arxeologičeskogo Obščestva* 17 (1874).

Golb, N. and O. Pritsak, *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1982., N. Golb, O. Pritsak. *Khazarско-еврейские документы X века.* ed. V. Ja. Petrušin (Moskva-Ierusalim, 1997, 2nd edition, 2004)

Harkavy, A. and H.L. Strack, *Catalog der Hebräischen Bibelhandschriften in der Öffentlichen Kaiserlichen Bibliothek St. Petersburg* (Sankt Peterburg, 1875).

Harkavy, A., *Altju'dische Denkmäler aus der Krim, mitgeteilt von Abram Firkowitsch, Mémoires de l' Académie Impériale des sciences de St.-Petersburg.* VII serie. T. XXIV, No. 1. (Sankt Peterburg, 1876).

Judah ha-Levi, *Sefer ha-Kuzari*, Hebrew trans. Yehudah Even Shmuel (Tel-Aviv, 1972), *Book of Kuzari*, trans. H. Hirschfeld (New York, 1946); Hebrew text and Eng. trans.: *The Kuzari. In Defense of the Despised Faith*, trans. N. D. Korobkin (Northvale, New Jersey-Jerusalem, 1998).

Kokovcov (Kokovtsov), P.K., *Evrejsko-xazarская perepiska v X veke* (Leningrad, 1932).

S. Schechter, "An Unknown Khazar Document" *Jewish Quarterly Review*, n.s., III (1912), pp. 181–219.

Iran

Gardîzî, 'Abd al-Hayy b. Dahhâk, *Ta'rib-i Gardîz*, ed. 'Abd al-Hayy *Habîbî* (Tehran, 1363/1984), partial Eng. trans.: A.F. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks," *AEMAe* 2, 1982, p. 109–217.

Hudûd al-'Âlam min al-Mašriq ilâ al-Mağrib, ed. M. Sutûdeh (Tehran, 1340/1962), V.F. Minorsky (trans.), *Hudûd al-'Âlam. "The Regions of the World."* A Persian Geography, E.J.W. Gibb Memorial Series, n.s. XI (London, 1937, 2nd rev. ed., London, 1970).

Slav

Constantine and Methodius: T. Lehr-Splawiński, *Żywoty Konstantyna i Metodego* (Obszerne) (Poznań, 1959). See also: *Constantinus et Methodius Thessalonicensis*, *Fontes*, eds. F. Grivec, F. Tomšić in *Radovi Staroslavenskog Instituta* (Zagreb), IV (1960).

Polnoe sobranie russkix letopisej (St. Peterburg/Petrograd/Leningrad-Moskva, 1844–2004), 43 vols.

Povest' vremennykh let (ed. Dmitrij S. Likhachev, Mikhail B. Sverdlov). Sankt-Peterburg, "Nauka", 1996.

Türk

Kljashornyj, S.G., "The Tariat (Terkin) Inscription," *AOH* 36 (1983), pp. 335–366.

——, "The Tes Inscription of the Uighur Bögu" Khagan," *AOH* 39 (1985), pp. 137–156.

Shinekhur'u, M. *Orbon-Selengijn runi bičgijn šine durysgal* (Ulanbaatar, 1980).

Tekin, T. "The Tariat (Terkin) Inscription," *AOH* 37 (1982), pp. 43–86.

Tryjarski, E., "Runes and runelike scripts of Eurasian area," *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), pp. 5–80, 21 (2003), pp. 5–90 and (2004), pp. 173–212.

Türk-Arap

Dankoff, R. in collaboration with J. Kelly (eds. and transl.), *Mahmūd al-Kāšyārī. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwan Luḡāt at-Turk)*. Parts I–III. (Cambridge, Mass., 1982–1985), 3 vols.

Hazarlar Hakkındaki Genel Çalışmalar

Artamonov, *Istorija Xazar* (Leningrad, 1962).

Brooks, K.A., *The Jews of Khazaria* 2nd ed. (Lanham-Boulder-New York-Toronto- Oxford, 2006).

Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, 1954).

Golden, P.B., *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars* (Bibliotheca Orientalis Hungarica, XXV/1–2 (Budapest, 1980), 2 vols. Irmuxanov, B.B., *Xazary i Kazaxi* (Almaty, 2003).

Ludwig, D., *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen* (Münster, 1982).

Novosel'cev (Novosel'tsev), A.P. *Xazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza* (Moskva, 1990).

Poljak, A.N., *Kazarya. Toldot mamlaya yebudit be'eropa. Revised third edition* (Tel-Aviv, 1951).

S.A. Romašov, *Istoričeskaja geografija xazarського kaganata* (V–XIII vv.) which has appeared serially in *AEM Ae* 11 (2000–2001), pp. 219–338, 12 (2002–2003), pp. 81–221, 13 (2004), pp. 185–264, 14 (2005), pp. 107–193.

Belirli Çalışmalar

Abaev, V.I., *Osetinskij jazık i fol'lor* (Moskva-Leningrad, 1949).

Ajbabin, A.I., *Étničeskaja istorija rannevizantijskogo Kryma* (Simferopol, 1999).

Altheim, F., *Geschichte der Hunnen* (Berlin, 1959–1952), 5 vols.

Ankori, Z., *The Karaites in Byzantium* (Jerusalem-New York, 1959).

Auzépy, M.-F., “Gothie et Crimée de 750 . 830 dans les sources ecclésiastiques et monastique grecques,” *MAIET* 7 (Simferopol, 2000), pp. 324–31.

Bajčorov, S. Ja., *Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki Evropy. Otnošenje severokavkazskogo areala drevnetjurkskoj runičeskoj pis'mennosti k volgo-donskomu i dunajskomu arealam.* (Stavropol, 1989).

Bálint, Cs., “Some Archaeological Addenda to Golden’s Khazar Studies” *AOH*, 35 (1981), pp. 397–412.

——, *Die Archäologie der Steppe* (Wien-Köln, 1989).

Baratz (Barac), G.M., *Sobranie trudov po voprosu o evrejskom élemente v pamjatnikax drevne-russkoj pis'mennosti* (Paris, 1927).

Barfield, T.J., *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China* (Oxford, 1989).

Bartha, A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries* (Budapest, 1975).

Bata, G.L., “The Turks who were called ΣΑΒΑΡΤΟΙ ΑΣΦΑΛΟΙ,” *Journal of Turkish Studies* 20 (1996), pp. 177–187.

Bartol'd, V.V. (W. Barthold), *Dvenadcat' lekcij po istorii tureckix narodov Srednej Azii in his Sočinenija* (Moskva, 1963–1977), V, pp. 16–192.

Bazin, L., “Pour une nouvelle hypothèse sur l'origine des Khazar,” *Materialia Turcica* 7–8 (1981–1982), pp. 51–71.

Beilis, V.M. "Arabskie avtory IX–pervoj poloviny X v. o gosudarstvennosti i plemennom stroe narodov Evropy," *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija*. 1985 god. (Moskva, 1986), pp. 140–149.

Benkő, L. (Hrsg.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II, (Budapest, (1993– 1994), 2 vols.

Bentley, J. , *Old World Encounters. Cross-Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (Oxford, 1993).

I. Berlin, *Istoričeskie sud'by evrejskogo naroda na territorii russkogo gosudarstva* (Petrograd, 1919).

Berta, .., "Die chasarische Benennung der Ungarn," in *Festgabe an Josef Matuž. Osmanistik— Turkologie Diplomatie*, ed. Chr. Fragner & K. Schwarz (Berlin, 1992), pp. 7–11.

——, and A. Róna-Tas, "Old Turkic loan words in Hungarian," *AOH* 55 (2002), pp. 43–67.

Bíró, M., "Marwān ibn Muhammad's Georgian Campaign," *AOH*, 29/1 (1975), pp. 289–99.

——, "Bahrām Čōbīn and the Establishment of the Principality in Kartli," *AOH* 33/2 (1979), pp. 177–185

——, "Georgian Sources on the Caucasian Campaign of Heracleios," *AOH*, 35/1 (1981), pp. 121–132

Bolotov, V.V., "K istorii imperatora Iraklija," *Vizantijskij Vremennik*, Vol. XIV (1909), pp. 68–124.

Bombaci, A., "Qui était Jebu Xak'an?", *Turcica* 2, 1970, pp. 7–24.

Brutzkus (Bruckus), Ju. D., *Pis'mo xazarskogo evreja* (Berlin, 1924)

——, *Istoki russkogo evrejstva* (Paris, 1939).

——, "The Khazar Origin of Ancient Kiev" *Slavonic and East European Review* (May, 1944), pp. 108–124

Bunardžić, R. *Izložba minore iz Čelareva* (Belgrad, 1980).

——, *Čelarevo. Risultati delle ricerche nelle necropoli dell'alto medioevo*. (Rome–Novi Sad, (1985)).

Chekin, L.S., “Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog. A Study of the Ninth-Century References to Judaism Among the Khazars” *Russia Mediaevalis*, IX/1 (1997), pp. 13–34.

Chwolson, see Chwolsson, Xvol’son.

Clark, L.V., “On a Chuvash development of *-d-,” *AOH* 32 (1978), pp. 371–376.

Cukerman, K. (see also Zuckerman, C.), “Xazary i Vizantija: pervyje kontakty,” *MAIET*, VIII (Simferopol’ 2001), pp. 312–333.

———, “O proisxoždenii dvoevlastija u xazar i obstojatel’stvax ix obraščeniya v iudaizm” *MAIET* IX (2002), pp. 521–534.

Czeglédy, K., “Herakleios török szčvetségesei,” *Magyar Nyelv* XLIX (1953), 319–323.

———, “Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762–764,” *AOH* 11 (1960), pp. 75–88.

———, “Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren,” *AOH* 13 (1961), pp. 243–251.

———. “Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern,” *Numen. International Review for the History of Religions* 13 (1966), pp. 14–26.

———, *A nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig* (Budapest, 1969), rev. Eng. trans. “From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia,” trans. P.B. Golden, in *AEMAE*, 3 (1983), pp. 25–125.

———, “A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál)” *Magyar Nyelv* 1970, [1974], pp. 11–17.

———, “Gardîzî on the History of Central Asia (746–780 A.D.)” *AOH*, 27 (1973), pp. 257–267.

Daunicht, H., *Der Osten nach der Erdkarte al-Huvarizmi’s* (Bonn, 1970–1974). 4 vols.

DeWeese, D., *Islamization and Native Religion in the Golden Horde* (University Park, Penn., 1994).

Dimitrov, D., *Prabŭlgarite po severnoto i zapadnoto Černomorie: kŭm vŭprosa za tiaxnoto prisustvie i istorija v dnešnite ruski ŭemi i roljata im pri obrazuvaneto na bŭlgarskata dŭrŭŭava* (Varna, 1987).

Doerfer, G., *Türkische und Mongolische Elemente in Neupersischen* (Wiesbaden, 1963–1975), 4 vols.

Dubiński, A., *Caraimica. Prace karaimoznawcze* (Warszawa, 1994).

Dunlop, D.M., “H.M. Baratz and His View of Khazar Influence on the Earliest Russian Historical Literature, Juridical and Historical” in *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume* (Jerusalem, 1975), pp. 345–367.

Erdal, M., “The Turkic Nagy-Szent-Mikl.s inscription in Greek letters,” *AOH* 42 (1988), pp. 221–234.

———, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Turcologica*, 7 (Wiesbaden, 1991), 2 vols.

——— “Ein unbemerkter chasarischer Eigennamen,” *Türk Dilleri Araştırmaları* [1] (1991), pp. 31–36.

———, *Die Sprache der wolgabgarischen Inschriften. Turcologica*, 13 (Wiesbaden, 1993).

———, *A Grammar of Old Turkic. Handbook of Oriental Studies* 8, 3. (Leiden, 2004).

Fedorchuk, A., “New Data on Firkowicz’s Work at the Chufut-Qal’eh Cemetery,” *Studies in a Karaite Community: Report of the Ben-Zvi Institute Expedition to the Jewish-Karaite Cemetery of Chufut-Qal’eh (the Crimea). A Collection of Papers*, ed. D. Shapira, Ben-Zvi Institute (Jerusalem 2007) [Hebrew; in press].

Fëdorov, Ja. A. and G.S. Fëdorov, *Rannie tjurki na Severnom Kavkaze* (Moscow, 1978).

Fedotov, M.R., *Étimologičeskij slovar’ čuvaškogo jazyka* (Čeboksary, 1996).

Firkowicz, A., *Sepher Abney Zikkaron li-Bney Yisrael* (Wilna 1872).

Flërova, V.E. *Graffiti Xazarii* (Moskva, 1997).

Fodor, I., *In Search of a New Homeland, the Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*, (Budapest, 1982).

Franklin, S. and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200* (London-New York, 1996).

Gadlo, A.V. *Étničeskaja istorija Severnogo Kavkaza IV–X vv.* (Leningrad, 1979).

- , *Étničeskaja istorija Severnogo Kavkaza X–XIII vv.* (SPb., 1994).
- Garaeva N.G., “Svedenija arabskix i persidskix istočnikov o poxodax k severu ot Derbenta (22/642–43 i 119/737 gg.” *Istorija tatar s drevneišix vrem.n v semi tomax. T.I. Narody stepnoy Evrazji v drevnosti.* (Kazan, 2002). pp. 440–471.
- Garsoïan, N.G., *Armenia Between Byzantium and the Sasanians*, Variorum Reprints, (London 1985).
- Geland, E., “Die persische Feldzüge des Kaisers Heracleios,” *BZ* 3 (1894), pp. 330–373.
- Golden, P. B., “Hazar dili,” *Tu`rk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten* (1971), pp. 147–157.
- , “The Question of the Rus’ Qağanate” *AEMAE*, 2 (1982), pp. 77–97.
- , “Khazaria and Judaism” *AEMAE*, 3 (1983), pp. 127–156.
- , “A New Discovery: Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century” *Harvard Ukrainian Studies*, VIII/3–4 (1984), pp. 474–486.
- , “The Peoples of the south Russian steppes” in D. Sinor (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (Cambridge, 1990), pp. 263–270.
- , *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, *Turcologica*, 9 (Wiesbaden, 1992).
- , “Gosudarstvo i gosudarstvennost’ u xazar : vlast’ xazarskix kaganov” in N.A. Ivanov (ed.), *Fenomen vostočnogo despotizma. Struktura upravlenija i vlasti* (Moskva, 1993), pp. 211–233.
- , “Religion Among the Qıpçaqs of Medieval Eurasia” *Central Asiatic Journal*, 42/2 (1998), pp. 180–237.
- , “Khazar Turkic Ghulams in Caliphal Service” *Journal Asiatique*, 292/1–2 (2004), pp. 279–309, reprinted in C.E. Bosworth (ed.), *The Turks in the Early Islamic World* (Aldershot, UK, 2007), pp. 135–165.
- , “Khazarica: Notes on Some Khazar Terms” *Turkic Languages*, 9 (2005), pp. 205–222.
- , “Sacral Kingship Among the Khazars” *Pre-Modern Russia and Its World*, ed. K. Reyerson, Th. Stavrou, J. Tracy, *Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europas*, Bd. 29 (Wiesbaden, 2006), pp. 79–102.

Gombocz, Z., “Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache,” *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 30, Helsinki (1912), 1–252.

Grégoire, H., “La vérité sur le Judaïsme des Khazars,” *Byzantion* 9, pp. 484–488.

Grignaschi, M. “La Nihâyatu-l-‘arab fi a_bāri-l-Furs wa-l-‘Arab,” *Bulletin d’Études Orientales* 22 (1969), pp. 15–67.

———, “La Nihâyatu-l-‘arab fi a_bāri-l-Furs wa-l-‘Arab et les Siyaru mulûk-i-‘ājam du Ps.

Ibn-al-Muqaffa’,” *Bulletin d’Études Orientales* 26 (1972), pp. 83–184.

Grigor’ev, V.V. *Rossija i Azija* (SPb., 1876).

Gumilëv, L.N., *Otkrytie Xazarii* (Moskva, 1966).

———, *Drevnjaja Rus’ i Velikaja Step’*. (Moskva, 1989).

Hamilton, J.R., *Les Ouïgours . l’époque des Cinq Dynasties, d’après les documents chinois* (Paris, 1955).

Harva, U., *Die Religiösen Vorstellungen der altaischen Völker Folklore Fellows Communications*, LII, No. 125 (Helsinki, 1938).

Hauenschild, I., *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht*. *Turcologica*, 53 (Wiesbaden, 2003).

Helimski, E., “On probable Tungus-Manchurian origin of the Buyla inscription from Nagy-Szentmikl.s (preliminary communication),” *Studia Etymologica Cracoviensia* 5 (2000), pp. 43–56.

W.B. Henning, “A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān,” *BSOAS* 14/3 (1952), pp. 501–522 (= *Acta Iranica* 15, W.B. Henning Selected Papers II, Liège 1977, 387–408).

Horvath, J. and P.Wexler (eds.), *Relexification in creole and non-creole languages. (With special reference to Modern Hebrew, Haitian Creole, Romani and Rumanian.)* (Wiesbaden, 1997).

Howard-Johnston, J. “Byzantium, Bulgaria and the Peoples of Ukraine in the 890s,” *MAIET* 7 (1999), pp. 342–56.

——, “The De Administrando Imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus,” in *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*, ed. M. Kazanski, A. Nersessian and C. Zuckerman, (Paris, 2000), pp. 301–336.

——, “The Official History of Heraclius’ Persian Campaigns,” *The Roman and Byzantine Army in the East*, ed. E. Dabrowa, Cracow 1994, pp. 57–87.

——, “Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire,” *War in History* 6 (1999), pp. 1–44.

İnan, A., *Tarihî ve Bugün Şamanizm* (Ankara, 1954).

Kalinina, T.M., “Torgovye puti Vostočnoj Evropy (po dannym Ibn Xordadbexa i Ibn al-Fakixa),” *Istorija SSSR*. (Moscow), 1986. No. 4., pp. 68–82.

Khazanov, A.M., *Nomads and the Outside World* (Cambridge, 1984, 2nd ed. Ann Arbor, 1994).

——, “The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes” in M. Gervers, W. Schleppe (eds.), *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic* (Toronto Studies in Central and Inner Asia, 1, Toronto, 1994), pp. 11–33.

Kargalov, V.V., *Vnešnepoličeskie faktory razvitiya feodal’noj Rusi* (Moskva, 1967).

Kizilov, M. and D. Mikhaylova, “The Khazar Kagante and the Khazars in European Nationalist Ideologies and Scholarship,” *AEM Ae* 14 (2005), pp. 31–53.

Kljaštornyj (Kliashtornyj), S.G., “Drevnejšee upominanie slavjan v Nižnem Povolž’e,” *Vostočnye istočniki po istorii narodov Jugo-Vostočnoj i Central’noj Evropy*. (Moskva, 1964), vyp. I., pp. 16–18.

Koestler, A. *The Thirteenth Tribe. The Khazar Empire and its Heritage* (London. 1976)

Konovalova, I.G., “Padenie Xazarii v istoričeskoj pamjati raznyx narodov,” *Drevnejšee gosudarstva Vostočnoj Evropy* 2001 (Moskva, 2003), pp. 171–190.

Kovalev, R.K., “What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? Question Revisited,” *AEMAE* 13 (2004), pp. 97–129.

——, “Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries). Part I: The Western Sector,” *AEMAE* 14 (2005), pp. 55–105.

——, “Creating Khazar Identity through Coins: The Special Issue Dirham of 837/8” in F. Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages* (Ann Arbor, 2005), pp. 220–253.

Kovalevskaja, V.B., *Kavkaz i Alany* (Moskva, 1984).

Kristó, Gy., *Hungarian History in the Ninth Century* (Szeged, 1996)

A. Kryms’kyj, “Prolehomena do istorii xazariv, zvidky vony vyzjalsja i jaka ix mova” *Movoznavstvo* (Kyïv, 1941)?

Kulakovskij, Ju., *Alany po svedenijam klassičeskix i vizantijskix pisatelej* (Kiev, 1899).

Kunik, O.O. [A.], *Firkovič i Toxtamyš* (Sankt Peterburg, 1876)

Kunsmann, H., *Beiträge zur Geschichte der Besiedlung Nord- und Mittelddeutschland mit Balkanslaven* (Munich, 1987).

Kuznecov, V.A., *Očerki istorii Alan* (Vladikavkaz, 1992).

Lewicki, T., “Kabarowie (Kawarowie) na Rusi, na Węgrzech i w Polsce we wczesnym średniowieczu,” *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*, eds. G. Labuda and S. Tabaczyński, (Wrocław-Krak.w-Gdańsk-Łódź, 1987–1988), 2, pp. 77–87.

Ligeti, L., “The Khazarian Letter from Kiev and its attestation in Runiform Script,” *AOH* 31 (1981), pp. 5–18.

——, *A magyar nyelv török kapcsolatai a bonfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest, 1986).

Magomedov, M.G., *Obrazovanie xazarskogo kaganata* (Moskva, 1983).

——, “Dagestan i strana Bersilija” in A.X. Xalikov et al. (eds.) *Rannie bolgary v Vostočnoj Evrope* (Kazan’ 1989), pp. 24–34.

Manandjan, Ja.A., “Maršruty persidskix poxodov imp. Iraklija,” *Vizantijskij Vremennik* (NS), Vol. III (1950), pp. 133–153.

Marquart, J., *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898).

——, *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen* (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, Neue Folge. Bd.III aus den Jahren 1899–1901 (Berlin 1901).

——, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903).

Markwart (Marquart), J., *A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānšahr* (Pahlavi Text, Version and Commentary), ed. by G. Messina S.I., Pontificio Istituto Biblico (Roma, 1931).

Mavrodina, R.M. , *Kievskaja Rus' i kočevniki (Pečenegi, Torki, Polovcy)* (Leningrad, 1983).

——, “Rus' i kočevniki” in V.V. Mavrodin et al. eds., *Sovetskaja istoriografija Kievskoj Rusi* (Leningrad, 1973), pp. 210-221.

Mason, R.A.E., “The Religious Beliefs of the Khazars” *Ukrainian Quarterly*, LX/4 (Winter, 1995), pp. 383–415.

Menges, K.H., “Etymological Notes on some Păčănăg Names,” *Byzantion* 17 (1944–5), pp. 256–80.

Mishin, D.E., *Sakaliba* (slavjane) v islamskom mire v rannee srednevekov'e (Moskva, 2002).

Mixeev, V.K., *Podon'e v sostav xazar'skogo kaganata* (Xar'kov, 1985).

Moravcsik, J., *Byzantinoturcica*, 3. durchgearbeitete Auflage (Berlin, 1983), 2 vols.

Nagrodzka-Majchrzyk, T., “Chazarowie” in K. Dąbrowski, T. Nagrodyka-Majchrzyk, E. Tryjarski, *Humowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie* (Wrocław- Warszawa-Kraków, 1975), pp. 377–477.

Németh, J. (Gy.), “Die petschenegischen Stammesnamen,” *Ungarische Jahrbücher* 10 (1930), pp. 27–34.

——, *A honfoglaló magyarság kialakulása* (Budapest, 1930, 2nd rev. ed., Budapest, 1991).

Noonan, T.S., “Did the Khazars Possess a Monetary Economy ? The Numismatic Evidence,” *AEM Ae* 2 (1982), pp. 219–267.

——, “What Does Historical Numismatics Suggest About the History of Khazaria in the Ninth Century?” *AEM Ae* 3 (1983), pp. 265–281.

——, “Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe,” *AEM Ae* 4 (1984), pp. 151–282.

——, “Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective” *AEM Ae* 5 (1985)[1987]. pp. 179–204.

——, “Byzantium and the Khazars: A Special Relationship ?” in J. Shepard, S. Franklin (ed.), *Byzantine Diplomacy* (Aldershot, 1992), pp. 109–132.

——, “The Khazar Economy,” *AEM Ae* 9 (1995–1997), pp. 254–318.

Novosel’cev (Novoseltsev), A.P. “Vostočnye istočniki o vostočnyx slavjanax i Rusi VI–IX vv.” in A.P. Novosel’cev, V.T. Pašuto et al. (eds.), *Drevnerusskoe gosudarstvo i ego meždunarodnoe značenie* (Moskva, 1965), pp. 355–419.

Peeters, P., “Les débuts du Christianisme en Géorgie d’après les sources hagiographiques,” *Analecta Bollandiana* L (1932), pp. 5–58.

Petruxin, V.Ja., *Načalo étnokul’turnoj istorii Rusi IX–XI vekov* (Moskva, 1995).

——, “K voprosu o sakral’nom statuse xazarskogo kagana: tradicija i real’nost” *Slavjane i ix sosedi* 10 (2001), pp. 73–78.

—— and W. Moskovich, A. Fedorchuk, A. Kulik, D. Shapira (eds.), *Khazary. Khazars in series Jews and Slavs*, 16 (Moskva-Ierusalim, 2005).

Pletnëva, S.A., *Ot kočevij k gorodam* (Moskva, 1967).

——, *Kočevniki srednevekov’ja* (Moskva, 1982).

——, *Sarkel i “šilkovyj put”* (Voronež, 1996).

——, *Očerki xazarskoj arxeologii* (Moskva-Ierusalim, 1999).

Pritsak, O., “The Khazar Kingdom’s Conversion to Judaism,” *Harvard Ukrainian Studies* 2/3 (1978), pp. 261–281.

——, “The Role of the Bosphorus Kingdom and Late Hellenism as the Basis for the Medieval Cultures of the Territories North of the Black Sea” in

A. Ascher et al. (eds.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (New York, 1979), pp. 3–21.

———, *The Origin of Rus'*, (Cambridge, Mass., 1981).

———, “The Pre-Ashenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians” in H.

Aster, P.J. Potichnyj (ed.), *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective 2nd ed.* (Edmonton, 1990), pp. 3–21.

Rayfield, D., *The Literature of Georgia. A History* (Oxford, 1994).

Róna-Tas, A., “A kazár népnévről” *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982), pp. 349–380.

———, “Újabb adatok a kazár népnév történetéhez” *Nyelvtudom.nyí Közlemények* 85 (1983), pp. 126–133.

———, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe* (Budapest, 1996, 1997).

———, “Ugor, ogur or ugor? Remarks on the name “Finno-Ugrian” in: Mészáros, E. (ed.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére* (Szeged, 1996), pp. 265–269.

———, “An “Avar” word: terem” in: Berta, Á., B. Brendemoen, C.Schönig (eds.) *Symbolae Turkologicae*, (Uppsala, 1996), pp. 181–188.

———, “Western Old Turkic” in: Johanson, L. [Ed.] *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics, August 3–6, 1994*, (Wiesbaden, 1998), pp. 619–626.

———, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages* (Budapest, 1999), rev. Eng. Trans of *A honfoglaló magyar nép*.

———, “Where was Khuvrat’s Bulgaria?” *AOH* 53 (2000), pp. 1–22.

———, “Novye dannye k istorii étnonima “khazar” in: *Hungaro-Rossica, Bjulleten'* (Newsletter), *Rossijskaja Akademiya nauk, Obščestvo Vostokovedov*, (Moskva, 2002), pp. 217–230.

———. “Turkic—Alanian—Hungarian contacts,” *AOH* 58 (2005), pp. 205–213.

Roux, J-P. , *La religion des Turcs et des Mongols* (Paris, 1984).

Russell, J.R. *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard Iranian Series Volume Five, (Cambridge 1987).

Rybakov, B.A., “K voprosu o roli Xazarskogo kaganata v istorii Rusi,” *Sovetskaja Arxeologija*, 18 (1953), pp. 128–150.

Senga, T., “The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars,” *Journal of Asian History* 24 (1990), pp. 57–69.

Shapira, D. “Yitshaq Sangari, Sangarit, Bezalel Stern, and Avraham Firkowicz: Notes on Two Forged Inscriptions,” *AEM Ae* 12 (2002–2003), pp. 223–260).

—— (with contributions by M. Ezer, A. Fedortchouk, M. Kizilov), “Beginnings of the Karaites of the Crimea Prior to the Early Sixteenth century,” *A Guide to Karaite Studies: An Introduction to the Literary Sources of Medieval and Modern Karaite Judaism*, ed. M. Polliack (Leiden, 2003), pp. 709–728.

——, “Indeed Ancestral Tombs? – Historical Data and their Modification in the Tombstone Inscriptions of Abraham Firkowicz,” *Pe’amim* 98–99 (Winter-Spring, 2004), pp. 261–318 [Hebrew].

——, “Judaization of Central Asian Traditions as Reflected in the so-called Jewish-Khazar Correspondence, with Two Excurses: A. Judah Halevy’s Quotes; B. Eldad Ha-Dani; and With An Addendum” in *Khazary*, ed. by V. Ja. Petruxin, W. Moskovich,

A. Fedorchuk, A. Kulik, D. Shapira in series *Jews and Slavs*, 16, (Moskva-Ierusalim, 2005), pp. 503–521.

——, “‘Tabernacle of Vine’. Some (Judaizing?) Features in the Old Georgian Vita of St. Nino,” *Memorial R.P. Michél van Esbroeck, S.J.: Scrinium* 2 (2006), pp. 273–306.

——, “Stray Notes on Aksum and Himyar,” *Memorial R.P. Michél van Esbroeck, S.J.: Scrinium* 2 (2006), pp. 433–443.

——, “Remarks on Avraham Firkowicz and the Hebrew Mejelis ‘Document’” *AOASH* 59/2 (2006), pp. 131–180.

Shepard, J., “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy” *Oxford Slavonic Papers*, n-s. XXXI (1998), pp. 11–34.

Shnirelman, V. A., *The Myth of the Khazars. Intellectual Antisemitism in Russia, 1970s– 1990s*. Jerusalem: The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, (Hebrew University, 2002).

Sorlin, I., “Le problème des Khazares et les historiens soviétiques dans les vingt dernières années” *TM*, 3 (1968), pp. 423–455.

Stratos, A.N., *Byzantium in the Seventh Century*, I: 602–634 (Amsterdam, 1968).

Szyszman, S., “Le roi Bulan et le problème de la conversion des Khazars” *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 33 (1957), pp. 68–76.

———, “Les Khazars. Problèmes et controverses” *Revue de l’Histoire des Religions*, 152 (1957), pp. 174–221.

Toločko, P.P., *Drevnjaja Rus’* (Kiev, 1987).

———, *Kyjivs’ka Rus’* (Ky.v, 1996).

———, *Kočevye narody stepej i Kievskaja Rus’* (St. Petersburg, 2003).

———, “K voprosu o xazaro-iudejskom proisxoždenii Kieva,” *Xazarskij al’manax* 2 (Kiev- Khar’kov-Moskva, 2004), pp. 99–108.

Torpusman, A.N., “Antroponimija i étničeskie kontakty narodov Vostočnoj Evropy v srednie veka” in M. Členov (ed.), *Imja-étnos-istorija* (Moskva, 1989), pp. 48–53.

Tortika, A.A., “Kievskoe pis’mo’ xazarskix evreev: k probleme kritiki soderžanija istočnika” *MAIET*, X (2002), pp. 535–542.

van Esbroeck, M., “Une chronique de Maurice a Héraclius dans une récit des sièges de Constantinople,” *Bedi Kartlisa* 34 (1976), pp. 74–96.

———, “Lazique, Mingrèlie, Svanéthie et Aphkhalie du IVe au IXe siècle,” *Il Caucaso: cerniera fra cultura del Mediterraneo all Persia (secoli IV–XI)*. 20–26 aprile 1995, *Settimane di studi sull’Alto Medioevo*, 43 (Spoleto 1996), pp. 195–221.

Varady, L., “Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos,” *BZ* 82 (1989), pp. 22–58.

Vaščenko, ..D., “Xazarskaja problema” v otečestvennoj istoriografii XVIII–XX vv. (St.Petersburg, 2006).

Vasiliev, A.A., *The Goths in Crimea* in Monographs of the Medieval Academy in America 11, (Cambridge Mass., 1936).

Vernadsky, G., *Ancient Russia* (New Haven, 1943).

Vixnovič, V.L., *Karaim Avraam Firkovič. Evrejskie rukopisi, istorija, putešestvija* (SPb., 1997).

Weinreich, U. Yiddish and Colonial German in Eastern Europe: The differential impact of Slavic. *American contributions to the Fourth International Congress of Slavists* (The Hague, 1958), pp. 369–421.

Weinryb, B. , “The Khazars. Annotated Bibliography” *Studies in Bibliography and Booklore, Library of Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion*, VI (Spring, 1963), pp. 111–129.

———, “The Beginnings of East European Jewry in Legend and Historiography” in M. Ben-Horin et al. (eds.), *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman* (Leiden, 1962), pp. 445–502.

Werner, J., *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, (München, 1984).

Wexler, P., “Jewish interlinguistics: facts and conceptual framework,” *Language* 57 (1981), pp. 99–149.

———, *Explorations in Judeo-Slavic linguistics* (Leiden, 1987).

———, “Yiddish—the fifteenth Slavic language,” *International Journal of the Sociology of Language* 91 (1991), pp. 1–150, 215–25.

———, *The Balkan substratum of Yiddish. A reassessment of the unique Romance and Greek components*. (Wiesbaden, 1992).

———, “Jewish linguistics: 1981–1991–2001,” Historical linguistics 1991. *Papers from the 10th International Conference on Historical Linguistics*, ed. J. van Marle (Amsterdam- Philadelphia, 1993), pp. 343–361.

———, *The Ashkenazic Jews. A Slavo-Turkic people in search of a Jewish identity* (Columbus, Ohio, 1993).

———, *The non-Jewish origins of the Sephardic Jews* (Albany, 1996).

———, “Što mohuc’ idyš, sučasny iwryt, éesperanta a taksama serbalužyčane, palešuki i xazary skazac’ pra paxodžanne habr.jaw-aškenazi?” *Arche* 3 (2000), pp. 117–26.

——, *Two-tiered relexification in Yiddish: the Jews, the Sorbs, the Khazars and the Kiev-Polessian dialect* (Berlin-New York, 2002).

——, [ms.] *An etymological dictionary of the Yiddish language. (Motivating component choice in relexified Sorbian and Kiev-Polessian).*

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium, 600–1025* (London, 1996).

Xvol'son, D. "Evrei-karaimy", *Žurnal Ministerstva vnutrennix del* (1843), part 1, pp. 263–284.

Yarmolinsky, A., "The Khazars, A Bibliography" *Bulletin of the New York Public Library* XLII (1938), pp. 695–710.

——, "The Khazars [an annotated] Bibliography 1940–1958" *Bulletin of the New York Public Library* LXIII (1959), pp. 237–241.

Zajączkowski, A., *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. (Kraków, 1947).

——, "O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach," *Myśl Karaimska* 1(1946), pp. 5–34.

Zetejšvili, S.G., "Svedenija ob alanax v 'Xronografii' Feofana," *Drevnejšie gosudarstva na territorii SSSR* 1975g. (Moskva, 1976), pp. 81–86.

Zuckerman, C. (see also Cukerman, K.) "On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus' Oleg and Igor," *REB* 53 (1995), pp. 237–270.

——, "Two Notes on the Early History of the Thema of Cherson" *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997), pp. 210–222.

——, "Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836–889," in *TO EMPOLEMO BUZANTIO/ Byzantium at War* (9th–12th c.), Athens 1997, pp. 51–74; tr. in Russian, with an appendix: "Vengry v strane Levedii. Novaja deržava na granicax Vizantii i Xazarii ok. 836–889 gg.," *MAIET* 6 (Simferopol 1998), pp. 659–684.

——, "Heraclius in 625", *REB* 60, 2002, pp. 189–197.

Website: www.khazaria.com